

ਮਾਲਵੇ ਵਿਚ ਮਿੱਟੀ ਦੀਆਂ ਰਸਮੀ ਕਲਾ-ਵਸਤਾਂ Malwe Vich Mitti Diyan Rasmi Kala-Vastan

ਡਾ. ਸੋਨੀਆ ਰਾਣੀ

Dr. Sonia Rani

(ਸਹਾਇਕ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ) Assistant Professor

ਫਾਈਨ ਆਰਟਸ ਵਿਭਾਗ Fine Arts Department

ਡੀ ਏ ਵੀ ਕਾਲਜ, ਸ੍ਰੀਗੰਗਾਨਗਰ

D.A.V.College, Sriganaganagar

ਮਾਲਵੇ ਵਿਚ ਮਿੱਟੀ ਦੀਆਂ ਰਸਮੀ ਕਲਾ-ਵਸਤਾਂ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸਕ, ਸਭਿਆਚਾਰਕ, ਸੰਸਕ੍ਰਿਤਕ ਅਤੇ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਸਫ਼ਰ ਬਹੁਤ ਹੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਅਤੇ ਰੋਚਕ ਰਿਹਾ। ਮਿੱਟੀ ਹੀ ਇਤਿਹਾਸ ਸਿਰਜਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਬਦਲਾਵ ਵੀ ਮਿੱਟੀ ਰਾਹੀਂ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਕੁਰੂਖੇਤਰ ਦੀ ਲਾਲ ਮਿੱਟੀ ਅੱਜ ਵੀ ਮਹਾਂਭਾਰਤ ਦੀ ਯਾਦ ਦਿਵਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਮਿੱਟੀ ਕਿਵੇਂ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਜਨਮ ਤੋਂ ਮਰਨ ਤੱਕ ਸਾਥ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਲ ਵੇਖੀਏ ਤਾਂ ਮਨੁੱਖੀ ਮਾਸ ਦਾ ਰੰਗ ਹੂ-ਬਹੂ ਮਿੱਟੀ ਨਾਲ ਮੇਲ ਖਾਂਦਾ ਹੈ ਜੋ ਸਿੱਧ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮਨੁੱਖੀ ਸਰੀਰ ਮਿੱਟੀ ਦਾ ਹੀ ਬਣਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸਨੇ ਅੰਤ ਸਮੇਂ ਮਿੱਟੀ ਹੀ ਹੋਣਾ ਹੈ। ਮਿੱਟੀ ਦੀ ਅਹਿਮੀਅਤ ਇਕ ਕਿਰਸਾਨ ਲਈ, ਘੁਮਿਆਰ ਲਈ, ਕਲਾਕਾਰ ਲਈ ਅਤੇ ਆਮ ਬੰਦੇ ਲਈ ਵੱਖ-ਵੱਖਰੇ ਅਰਥਾਂ ਦੀ ਧਾਰਨੀ ਹੋਵੇਗੀ। ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇੱਕ ਬੱਚਾ ਆਪਣੇ ਮਨ ਵਿਚ ਉੱਠਦੇ ਵਲਵਲਿਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਹੱਥਾਂ ਰਾਹੀਂ ਗਿੱਲੀ ਮਿੱਟੀ ਦਾ ਘਰ ਬਣਾ ਕੇ ਸਾਕਾਰ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਇੱਕ ਕੁੜੀ ਮਿੱਟੀ ਦੇ ਪਟੋਲੇ ਬਣਾ ਕੇ ਉਸ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਸਾਥੀ ਨੂੰ ਸਾਕਾਰ ਕਰਦੀ ਹੈ, ਇੱਕ ਮਾਂ ਮਿੱਟੀ ਦੇ ਚਿੜੀਆਂ ਤੋਤੇ ਬਣਾ ਕੇ ਆਪਣੇ ਮਨ ਦੀ ਉਡਾਰੀ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਬੱਚਿਆਂ ਸਾਹਮਣੇ ਰੱਖਦੀ ਹੈ। ਮਿੱਟੀ ਦੀ ਅਹਿਮੀਅਤ ਸਿੱਧ ਕਰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਕੇਵਲ ਖਿਡੌਣੇ, ਬਰਤਨ, ਘੜੇ-ਘੜੋਲੀਆਂ, ਚਿੜੀਆਂ-ਤੋਤੇ, ਜੀ-ਜਨੌਰ ਆਦਿ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਿਰਜਦੀ ਸਗੋਂ ਸੂਰਜ ਦੀ ਤਪਸ਼ ਅਤੇ ਚੰਦ ਦੀ ਠੰਢਕ ਵੀ ਸਿਰਜਦੀ ਹੈ, ਇਹੀ ਮਿੱਟੀ ਸਾਂਝੀ ਅਤੇ ਅਹੋਈ ਦੀਆਂ ਆਕ੍ਰਿਤੀਆਂ ਤੇ ਗਹਿਣਿਆਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਵੀ ਕਰਦੀ ਹੈ, ਘਰ ਦੀ ਬਾਹਰੀ ਦੀਵਾਰ ਤੇ ਸ਼ੇਰ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰ ਕੇ ਰੱਖਿਅਕ ਦਾ ਕਾਰਜ ਵੀ ਕਰਦੀ ਹੈ, ਮਿੱਟੀ ਦਾ ਖਿਡੌਣਾ (ਕਾਂ) ਬਣ ਕੇ ਕਿਸੇ ਦੇ ਆਉਣ ਦਾ ਸੁਨੇਹਾ ਵੀ ਇਹੀ ਮਿੱਟੀ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਮਿੱਟੀ ਕੇਵਲ ਵਸਤਾਂ ਹੀ ਨਹੀਂ ਬਲਕਿ ਇਕ ਸੰਪੂਰਨ ਸਭਿਆਚਾਰ, ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਕਰਦੀ ਹੈ।

ਮਿੱਟੀ ਜੋ ਜੀਵਨ ਦੇ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਤੋਂ ਅੰਤ ਤੱਕ ਨਾਲ ਚਲਦੀ ਹੈ ਤੇ ਪੁਨਰ ਸਿਰਜਣ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਦੀ ਸੱਚੀ-ਸੁੱਚੀ ਪ੍ਰਮਾਣ ਹੈ, ਇਹ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਤਾ-ਉਮਰ ਜਾਰੀ ਰੱਖਦੀ ਹੈ, ਦੀ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਅਧਿਆਤਮਕ, ਸਭਿਆਚਾਰਕ, ਸੰਸਕ੍ਰਿਤਕ ਅਤੇ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਮਹੱਤਤਾ ਹੈ। ਮਾਲਵੇ ਦੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਵਿਚ ਰੀਤਾਂ-ਰਸਮਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਮੁੱਖਤਾ ਤੇ ਵੱਖ-ਵੱਖਰੇ ਸਮੇਂ ਅਨੁਸਾਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਘੁਮਿਆਰ ਦੁਆਰਾ ਮਿੱਟੀ ਦੀਆਂ ਕਲਾ-ਵਸਤਾਂ ਦਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਯੋਗਦਾਨ, ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ, ਕਲਾਕ੍ਰਿਤਾਂ ਦੀ ਸਿਰਜਣ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਸਮੇਂ ਵਰਤੇ ਗਏ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਮਾਧਿਅਮ, ਮਿੱਟੀ ਦੀਆਂ ਕਲਾ-ਵਸਤਾਂ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਰੀਤੀ-ਰਿਵਾਜ, ਕਲਾਕ੍ਰਿਤਾਂ ਨੂੰ ਰੂਪਮਾਨ ਕਰਨ ਲਈ ਵਰਤੇ ਜਾਂਦੇ ਪੰਚਪਰਾਗਤ ਤੇ ਆਧੁਨਕ ਸੈਲੀ ਵਾਲੇ ਔਜ਼ਾਰਾਂ ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ ਤੇ ਕਲਾ-ਵਸਤਾਂ ਉਤੇ ਮਿੱਟੀ ਦੁਆਰਾ ਉਕੱਰੇ ਨਮੂਨੇ ਅਤੇ ਨਮੂਨਿਆਂ ਪਿਛੇ ਛੁੱਪੇ ਚਿੰਨ੍ਹਾਤਮਕ ਵਿਸ਼ੇ ਨੂੰ ਉਜਾਗਰ ਕਰਨ ਦਾ ਉਪਰਾਲਾ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਘੁਮਿਆਰ ਜੋ ਸਮਾਜ ਦਾ ਇਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਪਾਤਰ ਹੈ, ਮਿੱਟੀ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਹੱਥਾਂ ਦੀ ਕਿਰਿਆ ਨਾਲ ਇਕ ਘੜੇ, ਕੁੱਜੇ, ਘੜੋਲੀ, ਚਿੜੀਆਂ, ਤੋਤੇ, ਸ਼ੇਰ ਹਾਥੀ, ਫੁੱਲ ਪੱਤੇ ਅਤੇ ਹੋਰ ਖਿਡੌਣਿਆਂ ਆਦਿ ਵਿਚ ਕਿਵੇਂ ਸਾਕਾਰ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਨੂੰ ਖੋਜਣ ਦਾ ਉਪਰਾਲਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਕੋਈ ਘੜਾ ਜੋ ਕਿਸੇ ਸਮੇਂ ਅਰਥੀ ਨਾਲ ਜਾਣ ਵੇਲੇ ਸਾਥ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਕਿਸੇ ਸਮੇਂ ਉਹੀ ਘੜਾ ਕਰੁਏ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸੁਹਾਗ ਦੀ ਨਿਸ਼ਾਨੀ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਇਹ ਕੇਵਲ ਤੇ ਕੇਵਲ ਘੁਮਿਆਰ ਦੀ ਮਾਨਸਕ ਅਵਸਥਾ ਤੇ ਹੀ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਘੁਮਿਆਰ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਉਠਦੇ ਵਲਵਲੇ ਅਤੇ ਚੱਕ ਤੇ ਚਲਦੇ ਉਸਦੇ ਹੱਥ ਸਿਰਜਣ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਵਿਚ ਕਿਵੇਂ ਸਹਾਈ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਨੂੰ ਘੋਖਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਉਸਦੇ ਬਣਾਏ ਘੜੇ ਕਦੇ ਬ੍ਰਹਮਾ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਕਦੇ ਆਪਣੇ ਵਿਚ ਸਮਾ ਕੇ ਪਾਣੀ ਨਾਲ ਸਭ ਦੀ ਪਿਆਸ ਬੁਝਾਉਂਦੇ ਹੋਏ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਬਣ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਕਿਸੇ ਸਮੇਂ ਅਰਥੀ ਦਾ ਸਾਥ ਨਿਭਾਉਂਦੇ ਮਹੇਸ਼ ਨੂੰ ਸੰਭੋਧਤ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇੰਨ੍ਹਾਂ ਤਿੰਨਾਂ ਅਵਸਥਾਵਾਂ ਨੂੰ ਕੇਵਲ ਤੇ

ਕੇਵਲ ਘੁਮਿਆਰ ਹੀ ਪਲ-ਪਲ ਹੰਢਾਉਂਦਾ ਹੋਇਆ ਰਚਨਾ ਕਰਦਾ ਤੁਰਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਮਿੱਟੀ ਦੀਆਂ ਕਲਾ-ਵਸਤਾਂ ਸਿਰਜਣ ਵਾਲੇ ਮਹਾਨ ਪਾਤਰਾਂ ਨਾਲ ਸਾਂਝ ਪਾ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕਲਾਤਮਕ ਸੰਸਾਰ ਨੂੰ ਨਵੇਂ ਨਜ਼ਰੀਏ ਨਾਲ ਵਾਚਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਅੱਜ ਦੇ ਆਧੁਨਿਕ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਮਿੱਟੀ ਦੀਆਂ ਕਲਾ-ਵਸਤਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਤੇ ਆਕਾਰਾਂ ਦੇ ਚਿੰਨ੍ਹਾਤਮਕ ਅਧਿਐਨ ਨੂੰ ਖੋਜ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਬਣਾਇਆ ਹੈ ਜੋ ਰੋਚਕਤਾ ਤਾਂ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦਾ ਹੀ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਖੋਜ ਦੀ ਅਹਿਮੀਅਤ ਵੀ ਵਧਾਉਂਦਾ ਹੈ।

ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਪੰਜਾਬ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਆਪਣੀ ਮਿੱਟੀ ਦੀ ਖੁਸ਼ਬੋ, ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਵਰਤਾਰੇ, ਸੰਸਕ੍ਰਿਤਕ ਸੁਹਿਰਦਤਾਵਾਂ, ਧਾਰਮਿਕ ਮਾਨਤਾਵਾਂ, ਲੋਕਾਚਾਰ ਅਤੇ ਉਪਜਾਊਪਣ ਕਰਕੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਦੀ ਹਾਮੀ ਮਿੱਟੀ ਵਿਚ ਦੱਬੇ ਪਏ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਅਵਸ਼ੇਸ਼ ਅੱਜ ਵੀ ਭਰਦੇ ਹਨ। ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਮਿੱਟੀ ਨਾਲ ਜੁੜੀ ਇਹ ਕਲਾ ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਵਾਂਗ ਹੀ ਅਤਿਅੰਤ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਵਿਸ਼ਾਲ ਅਤੇ ਵੰਨ ਸੁਵੰਨੀ ਹੈ। ਹੜੱਪਾ, ਮਹਿੰਜੋਦਾੜੋ ਅਤੇ ਰੋਪੜ ਵਿਖੇ ਕੀਤੀ ਪੁਰਾਤਨ ਥੋਹਾਂ ਦੀ ਖੁਦਾਈ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਮਿੱਟੀ ਦੀਆਂ ਵਸਤਾਂ ਤੇ ਹੋਰ ਕਲਾਕ੍ਰਿਤਾਂ ਦੇ ਨਮੂਨੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਮੂਲ ਵਾਸੀਆਂ ਦੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਕਲਾ ਦਾ ਬੋਧ ਕਰਵਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਭੂਗੋਲਕ ਅਤੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਸਥਿਤੀ ਦੇਖੀਏ ਤਾਂ ਪਤਾ ਚਲਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮਿੱਟੀ ਦੀਆਂ ਕਲਾ-ਵਸਤਾਂ ਤੇ ਹੋਰ ਕਲਾਵਾਂ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਦਰਿਆਵਾਂ ਦੇ ਕੰਢਿਆਂ ਉਤੇ ਵਿਕਸਤ ਹੋਈਆਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਮਿੱਟੀ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਕਲਾ-ਵਸਤਾਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਥਾਨ ਰੱਖਦੀਆਂ ਹਨ। ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਯਾਤਰੀਆਂ ਹਿੰਦੂਨਸਾਂਗ, ਫਾਰਯਾਨ, ਯੁਵਾਨ, ਦੇਵਾਂਗ, ਮੁਸਲਮਾਨ ਅਲਬਰੂਨੀ ਆਦਿ ਨੇ ਵੀ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਧਰਤੀ ਬਾਰੇ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਿੱਤੀ ਜਿਸ ਤੋਂ ਸਾਨੂੰ ਵੈਦਿਕ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਵਰਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਮਿੱਟੀ ਦੀਆਂ ਵਸਤਾਂ ਜਿਵੇਂ ਘੜੇ, ਪਲੇਟਾਂ, ਦੇਵੀ ਦੀਆਂ ਮੂਰਤੀਆਂ, ਚੂੜੀਆਂ ਆਦਿ ਕਈ ਹੋਰ ਕਲਾ ਨਮੂਨਿਆਂ ਬਾਰੇ ਵੱਡਮੁੱਲੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਵੱਖੋ-ਵੱਖਰੇ ਸਰੋਤਾਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਇਸ ਧਰਤੀ ਉੱਤੇ ਵੈਦਿਕ ਕਾਲ ਦੇ ਕਈ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਵੈਸਾਂ ਧਰੁ, ਕੁਰੂ, ਪੰਚਾਲ, ਅਨੂ, ਦਰੂਰਸੂ ਤੇ ਭਰਤਾਂ ਆਦਿ ਨੇ ਆਪਣਾ ਰਾਜ ਸਥਾਪਤ ਕੀਤਾ। ਕਈ ਥਾਵਾਂ ਤੇ ਦਰਜ ਹੈ ਕਿ ਅੱਜ ਤੋਂ ਕੁਝ ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਨੂੰ ਹੀ ਭਾਰਤ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਤੇ ਉਸ ਸਮੇਂ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਸਭਿਅਤਾ ਸਿਖਰਾਂ ਤੇ ਸੀ। ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਧਰਤੀ ਨੂੰ ਬ੍ਰਹਮਰਿਸ਼ਸ਼ੀ ਦੇਵਤੇਸ਼ ਦਾ ਬਹੁਮਾਵਰਤ ਭਾਵ ਦੇਵਤਿਆਂ ਦੀ ਭੂਮੀ ਅਤੇ ਦੇਵ ਭੂਮੀ ਨੂੰ ਆਰੀਆ ਵਰਤ ਵੀ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਮੁਲਤਾਨ (ਜੋ ਅੱਜਕੱਲ੍ਹ ਪਾਕੀਸਤਾਨ ਵਿਚ ਹੈ ਇਸ ਤੋਂ 90 ਮੀਲ ਦੀ ਦੂਰੀ) ਤੇ ਪੰਜਾਬ ਦੀਆਂ ਪੰਜ ਨਦੀਆਂ ਮਿਲਦੀਆਂ

ਹਨ ਇਹਨਾਂ ਨਦੀਆਂ ਦੇ ਸੰਗਮ ਨੂੰ ਅੱਜ ਵੀ ਪੰਚਨਾਦ ਆਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਮਹਾਂਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਵੀ ਪੰਚਨਾਦ ਬਾਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਵੀ ਦਰਿਆਵਾਂ ਦੇ ਆਪਸੀ ਮੇਲ ਸਦਕਾ ਫਾਰਸੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਦੋ ਸ਼ਬਦ ਪੰਜ ਤੇ ਆਬ (ਪੰਜ+ਆਬ) ਦੇ ਸੁਮੇਲ ਨਾਲ ਹੋਈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਪੰਜ ਦਾ ਮਹੱਤਵ ਪੰਜ ਤੇ ਆਬ ਦਾ ਪਾਣੀ ਤੋਂ ਹੈ। ਪੰਜ+ਆਬ ਦਾ ਭਾਵ ਪੰਜ ਦਰਿਆਵਾਂ ਦੀ ਧਰਤੀ ਤੋਂ ਹੈ।

ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਕਾਲ ਤੋਂ ਪੰਜਾਬ ਦੀਆਂ ਭੂਗੋਲਕ ਹੱਦਾਂ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਦਰਿਆਵਾਂ ਤੇ ਪਹਾੜੀਆਂ ਨਾਲ ਬੱਝੀਆਂ ਚੱਲੀਆਂ ਆ ਰਹੀਆਂ ਹਨ। ਪੰਜ ਦਰਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਪੰਜ-ਨੰਦ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਸਿੰਧ ਦਰਿਆ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਜਮਨਾ ਤੱਕ ਦਾ ਇਲਾਕਾ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਇਸ ਨੂੰ ਮੱਧ ਦੇਸ਼ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀ ਮਹੱਤਤਾ ਇਸ ਦੇ ਦਰਿਆਵਾਂ ਦੀ ਬਣਾਈ ਹੋਈ ਹੈ। ਜਿੱਥੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰਲੇ ਦੁਆਬਿਆਂ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸੱਭਿਅਤਾ ਨੂੰ ਸਾਫ਼ ਤੇ ਸੋਹਣੇ ਪੌਣ-ਪਾਣੀ ਬਖਸ਼ੇ ਅਤੇ ਬੜੀ ਖੁੱਲੀ-ਭੁੱਲੀ ਉਪਜਾਊ ਮਿੱਟੀ ਦਿੱਤੀ, ਉਥੇ ਹੀ ਇਸ ਉਪਜਾਊ ਤੇ ਦਰਿਆਵਾਂ ਦੀ ਮਿੱਟੀ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਕੇ ਘੁਮਿਆਰ ਤੇ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਲੋਕ ਆਪਣੇ ਘਰਾਂ ਨੂੰ ਸਾਫ਼ ਸੁਥਰਾ ਬਣਾਉਣ ਅਤੇ ਚੰਗੀ ਦਿੱਖ ਲਈ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਕਲਾ ਨਮੂਨਿਆਂ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਜਿਹਨਾਂ ਦਾ ਹੁੰਗਾਰ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਥੋਹਾਂ ਸਘੋਲ, ਰੋਪੜ, ਢੋਲਵਾਹਾ, ਸੁਨੇਤ, ਸੁਨਾਮ ਆਦਿ ਭਰਦੀਆਂ ਹਨ।

ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਇਸ ਧਰਤੀ ਉੱਤੇ ਜੋ ਕੁੱਝ ਵਾਪਰਦਾ ਰਿਹਾ ਉਸ ਨੇ ਇੱਥੋਂ ਦੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਨੂੰ ਵਿਲੱਖਣ ਹੱਦ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੀ ਜਿਸ ਕਾਰਣ ਸਦਕਾ ਇੱਥੋਂ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਸੁਭਾਅ, ਸੁਚੱਜੇ, ਚੱਜ-ਅਚਾਰ ਬਿਹਾਰ, ਧਾਰਮਕ ਅਨੁਸਠਾਨਾ, ਰਹਿਣੀ-ਬਹਿਣੀ, ਰਸਮਾਂ-ਰਿਵਾਜਾਂ ਤੇ ਜੀਵਨ ਜਾਂਚ ਵਿਚ ਪ੍ਰਤੱਖ ਤੌਰ ਤੇ ਭਿੰਨਤਾ ਵਿਖਾਈ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਜਿਸ ਤਹਿਤ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਮਾਝਾ ਤਿੰਨ ਜਿਲ੍ਹਿਆਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਗੁਰਦਾਸਪੁਰ ਅਤੇ ਤਰਨਤਾਰਨ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਇੱਥੇ ਮਾਝੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਬੋਲ-ਬਾਲਾ ਹੈ। ਇਥੋਂ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਖਾਣ-ਪੀਣ, ਰਹਿਣ-ਸਹਿਣ ਖੁੱਲ੍ਹਾ ਹੈ। ਇਹ ਇਲਾਕਾ ਧਾਰਮਕ ਸਥਾਨਾ ਨਾਲ ਭਰਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਮਾਝੇ ਦੇ ਲੋਕ ਬਹੁਤ ਧਾਰਮਕ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਦੇ ਹਨ ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਇਹ ਲੋਕ ਆਪਣੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਨਾਲ ਡੂੰਘੇ ਜੁੜੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੁਆਬਾ ਦਾ ਅੱਖਰੀ ਅਰਥ ਦੋ ਦਰਿਆਵਾਂ (ਦੋ + ਅਰਥ ਦੋ ਨਦੀਆਂ) ਦੇ ਵਿਚਕਾਰਲਾ ਇਲਾਕਾ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਦੋ ਨਦੀਆਂ ਬਿਆਸ ਅਤੇ ਸਤਲੁਜ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹਨ। ਦੁਆਬੇ ਨੂੰ ਚਾਰ ਜਿਲ੍ਹਿਆਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਵਿੱਚ ਜਲੰਧਰ, ਨਵਾਂ ਸ਼ਹਿਰ, ਕਪੂਰਥਲਾ ਅਤੇ ਹੁਸ਼ਿਆਰਪੁਰ ਜਿਲ੍ਹੇ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹਨ। ਅੰਤਾਂ ਦੀਆਂ ਚੋਆਂ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਇਥੇ ਮਿੱਟੀ ਦੇ ਅਨੇਕਾਂ

ਕਲਾ-ਨਮੂਨੇ ਸਿਰਜੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ ਜਿਹਨਾਂ ਦੀ ਗਵਾਹੀ ਢੋਲਬਾਹਾ ਅਤੇ ਇਸ ਨਾਲ ਲਗਦੇ ਇਲਾਕਿਆਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਲਾ-ਵਸਤਾਂ ਭਰਦੀਆਂ ਹਨ ਜੋ ਹੁਸ਼ਿਆਰਪੁਰ ਦੇ ਮਿਉਜ਼ਿਅਮ ਵਿਚ ਅੱਜ ਵੀ ਜੀਵਤ ਘੜੀਆਂ ਜਾਪਦੀਆਂ ਹਨ। ਗੜ੍ਹਸ਼ਕਰ ਵਿਚ ਰਾਜਾ ਸੰਕਰਦਾਸ ਦੁਆਰਾ ਬਣਾਇਆ ਕਿਲ੍ਹਾ ਵੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸਥਾਨ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਰਾਮਟਟਵਾਲੀ, ਰਹਿਮਾਨਪੁਰਾ, ਤਖਣੀ, ਦਸੂਹਾ, ਦੋਲਤਪੁਰ ਦੇ ਕਈ ਇਲਾਕੇ ਅੱਜ ਵੀ ਕਲਾ-ਨਮੂਨਿਆਂ ਨਾਲ ਭਰੇ ਪਏ ਹਨ।

ਮਾਲਵਾ ਦੇ ਨਦੀਆਂ ਸਤਲੁਜ ਅਤੇ ਘੱਗਰ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਦੀ ਧਰਤੀ ਦਾ ਨਾਮ ਮਾਲਵਾ ਹੈ। ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਨਦੀਆਂ ਇਸ ਇਲਾਕੇ ਦੀਆਂ ਸੀਮਾਵਾਂ ਵੀ ਹਨ ਜੋ ਉਤਰ ਵੱਲ ਹਿਮਾਚਲ ਪੂਰਵ ਦੱਖਣ ਵੱਲ ਹਰਿਆਣਾ ਉਤਰ ਪੱਛਮ ਵੱਲ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਤੱਕ ਜਾ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਧਰਤੀ ਦਾ ਨਾਮ ਮਾਲਵਾ ਕਿਵੇਂ ਪਿਆ, ਇਸ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਸਾਨੂੰ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਪੰਨਿਆਂ ਤੇ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਮਾਲਵਾ ਪੰਜਾਬ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਦਾ ਹੀ ਇੱਕ ਹਿੱਸਾ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸਕ ਅਤੇ ਭੌਗੋਲਕ ਮੁਹਾਂਦਰਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਰਾਜਨੀਤਕ, ਆਰਥਕ, ਧਾਰਮਕ ਅਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਘੜਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਥੋਂ ਦੇ **ਮਿੱਟੀ ਨਾਲ ਜੋੜੇ ਰੀਤੀ-ਰਿਵਾਜ ਵੀ ਬਹੁਤ ਹੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹਨ।** ਮਿੱਟੀ ਨਾਲ ਮਨੁੱਖੀ ਰਿਸ਼ਤਾ ਬਹੁਤ ਗੁੜਾ ਹੈ। ਮਿੱਟੀ ਅਜਿਹੀ ਵਿਰਾਸਤ ਹੈ ਜਿਸ ਨੇ ਆਪਣੀ ਗੋਂਦ ਵਿੱਚ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਦੇ ਨਾਲ ਜੋੜੇ ਅਣਗਿਣਤ ਪਹਿਲੂ ਸਮੇਏ ਹੋਏ ਹਨ। ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੀ ਹੋਂਦ ਇਸੇ ਮਿੱਟੀ ਵਿੱਚੋਂ ਉਭਰਕੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆਈ ਜਿਸ ਤੋਂ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਰਹਿਣ-ਸਹਿਣ, ਤੌਰ ਤਰੀਕੇ ਸਮਾਜਕ, ਆਰਥਕ ਤੇ ਧਾਰਮਕ ਪੱਖਾਂ ਬਾਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਈ। ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਜਨਮ ਦੇ ਸਫ਼ਰ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਮਰਨ ਤੱਕ ਦੇ ਸਫ਼ਰ ਵਿਚ ਅਨੇਕਾਂ ਪਹਿਲੂਆਂ ਤੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਰਸਮਾਂ-ਰਿਵਾਜਾਂ ਨੂੰ ਨਿਭਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪੂਰੇ ਭਾਰਤ ਵਰਸ਼ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੌਰ ਤੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਬੱਚੇ ਦੇ ਮਾਂ ਦੇ ਗਰਭ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰਨ ਤੋਂ ਹੀ ਰਸਮਾਂ-ਰਿਵਾਜਾਂ ਦਾ ਦੌਰ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕਦੇ ਇਹ ਰਿਵਾਜ ਮਿੱਟੀ ਦੀ ਚਿੜ੍ਹੀ ਬਣਕੇ ਕੁਆਰੀਆਂ ਕੁੜੀਆਂ ਦੀ ਉਡਾਰੀ ਨੂੰ ਸਾਕਾਰ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਕਦੇ ਇਹ ਰਸਮਾਂ ਮਿੱਟੀ ਦੇ ਦੀਵੇ ਬਣਕੇ ਘਰ ਦੀ ਰੋਣਕ ਬਣਕੇ ਖੁਸ਼ਹਾਲੀ ਦਾ ਹੁੰਗਾਰਾ ਭਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਕਦੇ ਇਹੀ ਰਸਮਾਂ ਅਰਥੀ ਦਾ ਘੜਾ ਬਣਕੇ ਪਰਿਵਾਰਕ ਮੈਂਬਰਾਂ ਦੇ ਵਿਛੋੜੇ ਨਾਲ ਸਾਂਝ ਪਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਕਾਲ ਦੌਰਾਨ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਰਹਿਣ-ਸਹਿਣ, ਤੌਰ ਤਰੀਕੇ ਸਮਾਜਕ, ਆਰਥਕ ਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਪੱਖਾਂ ਵਿੱਚ ਮਿੱਟੀ ਕਿਵੇਂ ਆਪਣਾ ਰੋਲ ਅਦਾ ਕਰਦੀ ਹੈ, ਬਾਰੇ ਅਧਿਐਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਪੁਰਾਤਨ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਹੀ ਕਈ ਰੀਤੀ-ਰਿਵਾਜ ਅਜਿਹੇ ਹਨ ਜੋ ਮਿੱਟੀ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਹੋਏ ਹਨ, ਜਿਹਨਾਂ ਨੂੰ ਮਨੁੱਖ

ਸਦੀਆਂ ਤੋਂ ਪੀੜ੍ਹੀ ਦਰ ਪੀੜ੍ਹੀ ਨਿਭਾਉਂਦਾ ਆਇਆ ਹੈ। ਉਝ ਤਾਂ ਜਨਮ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਮਰਨ ਤੱਕ ਅਨੇਕਾਂ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਅਲੱਗ-2 ਰਸਮਾਂ ਨੂੰ ਨਿਭਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਇਹਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਮਿੱਟੀ ਨਾਲ ਜੁੜੀਆਂ ਜਾਂ ਮਿੱਟੀ ਦੁਆਰਾ ਬਣਾਈਆਂ ਹੋਈਆਂ ਵਸਤਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਕੇ, ਪੂਰੀਆਂ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਗੀਤਾਂ ਨੂੰ ਵਾਚਨ ਜਾ ਰਹੇ ਹਾਂ। **ਸਮਾਜਕ ਲੋੜ ਵਿਚੋਂ ਪੈਦਾ ਹੋਈਆਂ ਇਹ ਰਸਮਾਂ ਲੋਕ ਸਮੂਹ ਵਲੋਂ ਹੀ ਪ੍ਰਵਾਰਨਗੀ ਪਾਉਂਦੇ ਹਨ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਰਸਮਾਂ-ਰਿਵਾਜ ਉਸ ਲੋੜ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਮਨੁੱਖੀ ਹਿਰਦੇ ਨੂੰ ਸਕੂਨ ਤੇ ਸ਼ਾਂਤੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ।** ਇਹ ਰਸਮਾਂ ਹੀ ਹਨ ਜੋ ਅੱਗੇ ਜਾ ਕੇ ਰਿਵਾਜਾਂ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰ ਲੈਦੀਆਂ ਹਨ ਜਿਹਨਾਂ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਕਰਨਾ ਲਾਜ਼ਮੀ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਰਸਮਾਂ-ਰਿਵਾਜਾਂ ਨੂੰ ਨਿਭਾਉਣ ਲਈ ਮਿੱਟੀ ਦੀ ਬਣੀ ਝੱਕਰੀ, ਕਰੂਏ, ਠੂਠੀਆਂ, ਘੁੰਡੀਆਂ, ਚੱਪਣ, ਕੁੱਜੇ, ਘੜੇ-ਘੜੋਲੀਆਂ, ਦੀਵੇ ਆਦਿ ਹੋਣ ਵੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸਥਾਨ ਬਣਾਈ ਬੈਠੇ ਹਨ।

ਮਿੱਟੀ ਦੀਆਂ ਕਲਾ-ਵਸਤਾਂ ਤੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਸਫ਼ਰ ਦੌਰਾਨ ਸਾਨੂੰ ਘੁਮਿਆਰ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਸਿਰਜੀਆਂ ਅਣਗਿਣਤ ਕਲਾਕ੍ਰਿਤਾਂ ਬਾਰੇ ਵੱਡਮੁੱਲੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਮਿਲੀ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਇਤਿਹਾਸਕ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿਚ ਅਜੋਕੀ ਅਤੇ ਆਉਣ ਵਾਲੀ ਪੀੜ੍ਹੀ, ਆਪਣੇ ਵੱਡ-ਵੱਡੇਰਿਆਂ ਦਾ ਤੇ ਮਹਾਨ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰਾਂ ਦੀ ਸੁੱਝੀ ਸੋਚ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦੀਆਂ ਸ਼ਿਲਪਕਲਾਵਾਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਲੈਂਦੀ ਨਜ਼ਰ ਆ ਰਹੀ ਹੈ। ਮਿੱਟੀ ਦੀਆਂ ਕਲਾ-ਵਸਤਾਂ ਦਾ ਰੀਤੀ-ਰਿਵਾਜਾਂ ਸਮੇਂ ਆਪਣਾ ਇਕ ਵੱਖਰਾ ਹੀ ਕਿਰਦਾਰ ਬਣ ਕੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਣਾ ਸੁਹਜ ਸ਼ਾਸਤਰ ਅਤੇ ਮੌਖਿਕ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦੇ ਅਧਾਰ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਅਨੁਭਵ, ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਵਰਤਾਰੇ ਅਤੇ ਆਰਥਕ ਸਥਿਤੀ ਰਾਹੀਂ ਹੀ ਸੰਭਵ ਹੋ ਸਕਿਆ। ਮਿੱਟੀ ਦੀਆਂ ਕਲਾ-ਵਸਤਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਸੋਚ ਸ਼ੁਰੂ ਤੋਂ ਹੀ ਪ੍ਰਬਲ ਰਹੀ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਪ੍ਰਤੱਖ ਪ੍ਰਮਾਣ ਸਾਡੇ ਵੇਦ, ਪੁਰਾਣ, ਕੋਸ਼, ਕਾਵਿ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਆਦਿ ਸਪਸ਼ਟ ਤੌਰ ਤੇ ਦਰਸਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਗ੍ਰੰਥਾਂ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ **ਮਹਾਂਭਾਰਤ, ਰਮਾਇਣ, ਭਾਗਵਤ ਪੁਰਾਣ, ਕਾਵਿ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਤੇ ਜਾਤਕ ਕਥਾਵਾਂ** ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਹੁੰਘਾਰਾ ਭਰਦੀਆਂ ਹਨ ਕਿ ਕੋਈ ਵੀ ਵਸਤੂ ਜਿਸ ਨੂੰ ਮਨੁੱਖੀ ਹੱਥਾਂ ਨੇ ਸਾਕਾਰ ਕੀਤਾ ਹੋਵੇ ਉਸ ਵਿਚ ਕੁਝ ਨਾ ਕੁਝ ਮੁਹਾਰਤ ਜਰੂਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਕਲਾ ਜਾਂ ਸ਼ਿਲਪ ਆਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਮਿੱਟੀ ਦੀਆਂ ਕਲਾ-ਵਸਤਾਂ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਉਨਾ ਹੀ ਪੁਰਾਣਾ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਕਿ ਮਨੁੱਖ ਦਾ। ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਸਿੰਗਾਰਨ ਦਾ ਸ਼ੌਕ ਮੁੱਢ ਕਦੀਮੀ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਇੱਕ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਉਦਾਹਰਣ ਦੁਨੀਆਂ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਪੁਰਾਣਾ ਗ੍ਰੰਥ ਰਿਗਵੇਦ ਹੈ, ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਰਮਾਇਣ, ਸ਼੍ਰੀਮਦ ਭਾਗਵਤ ਪੁਰਾਣ, ਗੀਤਾ, ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਅਤੇ ਮਹਾਂਭਾਰਤ

ਆਦਿ ਹਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਕਾਲੀਦਾਸ ਦੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਰਚਨਾਵਾਂ, ਕਾਵਿਸੰਗ੍ਰਹਿ ਅਤੇ ਲੋਕ ਗੀਤਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਮਿੱਟੀ ਦੀਆਂ ਕਲਾ-ਵਸਤਾਂ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਤੱਖ ਉਦਾਹਰਣਾਂ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ। ਘੁਮਿਆਰ ਦੇ ਹੱਥਾਂ ਦੀ ਸਿਰਜਨ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਭਾਵ ਮਿੱਟੀ ਦੀਆਂ ਕਲਾ-ਵਸਤਾਂ ਦੀ ਕਲਾ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਅਤੇ ਲੋਕ-ਗੀਤਾਂ ਵਿਚ ਆਉਣ ਕਾਰਣ ਇਹ ਕਲਾ ਸੋਹਜ ਪੱਖੋਂ ਵੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹੈ। ਹਰੇਕ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵੱਖੋ-ਵੱਖਰੀ ਮਹੱਤਤਾ ਦਰਸਾਈ ਗਈ ਹੈ। ਅਨੇਕ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਲੋਕ-ਗੀਤਾਂ ਉਤੇ ਡੂੰਘੀ ਖੋਜ ਕੀਤੀ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਮਿੱਟੀ ਦੀਆਂ ਵੱਖੋ-ਵੱਖਰੀਆਂ ਕਲਾ-ਵਸਤਾਂ ਵੀ ਵਾਰ-ਵਾਰ ਵਰਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ। ਅਣਗਿਣਤ ਲੋਕ-ਗੀਤ ਅਜਿਹੇ ਹਨ ਜਿਹੜੇ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਸਮਾਜਿਕ ਢਾਂਚਾ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਲੋਕ ਗੀਤ ਹੋਣ, ਭਾਵੇਂ ਸਿੱਠਣੀਆਂ ਜਾਂ ਅਲਹੁਣੀਆਂ ਆਦਿ ਹੋਣ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਕਿਤੇ ਨਾ ਕਿਤੇ ਮਿੱਟੀ ਦੀਆਂ ਕਲਾ-ਵਸਤਾਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਜ਼ਰੂਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਇਥੋਂ ਤਕ ਕਿ ਕਲਾ-ਵਸਤਾਂ ਦੇ ਨਮੂਨੇ ਉਸ ਦੇ ਮਾਪਤੋਲ ਅਤੇ ਸਮਾਜਕ ਸੰਬੰਧ ਭੋਲੇ ਭਾਲੇ ਹੀ ਬੋਲਾਂ ਵਿਚ ਰੂਪਮਾਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

ਅਜਾਇਬ ਘਰਾਂ ਵਿਚ ਪਈਆਂ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਆਕ੍ਰਿਤੀਆਂ, ਬਰਤਨ, ਖਿਡੌਣੇ ਵੀ ਆਪੋ-ਆਪਣੀ ਥਾਂ ਮੱਲੀ ਬੈਠੇ ਹਨ। ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਅੱਜ ਤੱਕ ਮਿੱਟੀ ਦੀਆਂ ਕਲਾ-ਵਸਤਾਂ ਦੀ ਬਣਾਵਟ, ਆਕਾਰ, ਤਕਨੀਕ ਅਤੇ ਪ੍ਰਤੀਕ ਆਦਿ ਵਿਚ ਕਾਫੀ ਪਰਿਵਰਤਨ ਆਏ ਹਨ। ਭਾਵੇਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਆਧਾਰ ਸਮਾਜਿਕ, ਆਰਥਿਕ, ਸਭਿਆਚਾਰ ਜਾਂ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤਕ ਹੀ ਕਿਉਂ ਨਾ ਹੋਵੇ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਆਮ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਵਰਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਮਿੱਟੀ ਦੀਆਂ ਵਸਤਾਂ ਸਮਾਜ ਦੇ ਪਾਤਰਾਂ ਦੀ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਉੱਤੇ ਕੀ ਅਸਰ ਛੱਡਦੇ ਹਨ ਤਰ੍ਹਾਂ-ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਮਾਨਸਿਕ ਬਿਮਾਰੀਆਂ ਅਤੇ ਰੋਗਾਂ ਤੋਂ ਛੁਟਕਾਰਾ, ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਪ੍ਰਥਾਵਾਂ ਆਦਿ ਘੁਮਿਆਰ ਦੇ ਹੱਥਾਂ ਦੀ ਕਾਰੀਗਰੀ ਦੁਆਰਾ ਕਿਵੇਂ ਸਾਕਾਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਵੀ ਹੱਦ ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ ਰੱਖਦੇ ਹਨ। ਇਸੇ ਤਹਿਤ ਸਰੋਤਾਂ ਵਿਚੋਂ ਮਿੱਟੀ ਦੀਆਂ ਕਲਾ-ਵਸਤਾਂ ਸਬੰਧੀ ਸਮੱਗਰੀ ਇਕੱਤਰ ਕਰਕੇ ਕਲਮਬੱਧ ਕਰਨ ਦਾ ਉਪਰਾਲਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਜਿਵੇਂ **ਰਿਗਵੇਦ, ਯਜੁਰਵੇਦ, ਅਥਰਵੇਦ, ਮਨੂਸਮ੍ਰਿਤੀ, ਸ਼ਿਵ ਪੁਰਾਣ, ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਪੁਰਾਣ, ਰਾਮਾਇਣ, ਮਹਾਂਭਾਰਤ, ਬੁੱਧ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਜਾਤਕ ਗਾਥਾਵਾਂ, ਲੋਕ ਗੀਤ, ਕਿੱਸਾ ਸਾਹਿਤ, ਗੁਰਮਤਿ ਕਾਵਿ, ਆਧੁਨਿਕ ਕਾਵਿ, ਅਖਾਣ ਅਤੇ ਬੁਝਾਰਤਾਂ** ਆਦਿ ਦੇ ਡੂੰਘੇ ਅਧਿਐਨ ਨੇ ਪਰਪੱਕਤਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੀ ਹੈ।

ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਮਿੱਟੀ ਦੀਆਂ ਕਲਾ-ਵਸਤਾਂ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਸਰੋਤ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਧਰਤੀ ਹੇਠ ਸਾਂਭੇ ਪਏ ਰਹੇ ਹਨ। ਪੁਰਾਤਨ ਵਿਗਿਆਨੀਆਂ ਨੇ ਮਿੱਟੀ ਦੀਆਂ ਪਰਤਾਂ ਹੱਟਾ ਕੇ ਬੜੀ ਹੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸਮੱਗਰੀ ਇਕੱਤਰੀਤ ਕੀਤੀ ਹੈ

ਜਿਹਨਾਂ ਵਿੱਚ ਭਾਂਡੇ, ਮੋਹਰਾਂ, ਮੂਰਤੀਆਂ, ਹਾਰ ਸਿੰਗਾਰ ਦਾ ਸਮਾਨ, ਅੱਜ਼ਾਰ ਤੇ ਹੋਰ ਸਾਜ-ਸਮਗਰੀ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੈ। ਇਸ ਇੱਕਤਰੀਤ ਸਮੱਗਰੀ ਤੋਂ ਹੀ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਅਤੀਤ ਬਾਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ ਜਿਸ ਤੋਂ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਸਮਾਜਿਕ, ਆਰਥਿਕ ਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਵਰਤੇ ਜਾਂਦੇ ਮਿੱਟੀ ਦੇ ਅਨੇਕਾਂ ਨਮੂਨਿਆਂ ਬਾਰੇ ਪਤਾ ਚਲਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਸ਼ੇ ਉੱਤੇ ਖੋਜ ਦੀਆਂ ਜੜ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਗ੍ਰੰਥਾਂ, ਵੇਦਾਂ, ਪੁਰਾਣਾਂ, ਸਮ੍ਰਿਤੀਆਂ, ਸ਼ਿਲਪਸ਼ਾਸਤਰਾਂ ਆਦਿ ਵਿਚ ਡੂੰਘਾਈ ਤੱਕ ਫੈਲੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹਨ। ਮਿੱਟੀ ਦੀ ਸ਼ਿਵਲਿੰਗ ਨੂੰ ਮਿੱਟੀ ਦੁਆਰਾ ਸਿਰਜਨ ਲਈ ਵਰਤੀ ਜਾਂਦੀ ਮਿੱਟੀ ਵਿਚ ਗਾਂ ਦਾ ਗੋਬਰ, ਲਾਲ ਉਲੀਏਨਡਰ ਦੇ ਫੁੱਲ, ਅਲੱਗ-ਅਲੱਗ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਫਲ, ਗੁੜ, ਮੱਖਣ, ਸੁਆਹ ਅਤੇ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਨਾਜਾਂ ਨੂੰ ਮਿਲਾ ਕੇ ਤਿਆਰ ਕਰਨ ਬਾਰੇ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ। ਜਾਤਕ ਕਥਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਆਮ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਵਰਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਮਿੱਟੀ ਦੀ ਵਸਤਾਂ ਬਾਰੇ ਅਤੇ ਮਿੱਟੀ ਦੀਆਂ ਮੂਰਤੀਆਂ ਆਦਿ ਨੂੰ ਬਣਾਉਣ ਬਾਰੇ ਵੱਡਮੁੱਲੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਜਾਤਕ ਕਥਾਵਾਂ ਵਿਚ ਕੁੰਭਕਾਰ ਦੇ ਰਹਿਣ ਦੇ ਸਥਾਨ ਬਾਰੇ, ਕਲਾਕ੍ਰਿਤਾਂ ਦੀ ਸਿਰਜਨਾ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਕਈ ਹੋਰ ਸ਼ਿਲਪਕਾਰਾਂ ਬਾਰੇ ਵੀ ਵੇਰਵਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਸੂਤਰਾਂ ਵਿਚ **ਗ੍ਰਹਿ ਸੂਤਰ, ਧਰਮ ਸੂਤਰ** ਆਦਿ ਹੋਰ ਸੂਤਰਾਂ ਵਿਚ ਰਸਮਾਂ-ਰਿਵਾਜਾਂ ਵਿਚ ਵਰਤੇ ਜਾਂਦੇ ਮਿੱਟੀ ਦੇ ਕਲਾ ਨਮੂਨਿਆਂ ਸਬੰਧਤ ਜਾਣਕਾਰੀ ਮਿਲੀ ਹੈ। **ਗ੍ਰਹਿ ਸੂਤਰ** ਜਿਸ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਗ੍ਰਹਿਸਥੀ ਜੀਵਨ ਦੇ ਰਸਮ-ਰਿਵਾਜਾਂ ਨਾਲ ਹੈ, ਇਸ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਵੇਰਵਾ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। **ਪਾਣਿਨੀ** ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਜਾਣਕਾਰੀ ਅਨੁਸਾਰ ਘੁਮਿਆਰ ਦੁਆਰਾ ਭਾਂਡੇ ਬਣਾਉਣ, ਪਕਾਉਣ ਤੇ ਰੰਗਾਈ ਕਰਨ ਬਾਰੇ ਗਿਆਨ, ਉਹ ਆਪਣੇ ਬਜ਼ੁਰਗਾਂ ਤੋਂ ਹੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਰਾਮਾਇਣ ਵਿਚ ਸੀਤਾ ਦਾ ਘੜੇ ਵਿਚੋਂ ਨਿਕਲਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਵਿਸ਼ਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਮਹਾਂਭਾਰਤ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ **ਮਿੱਟੀ ਦੀਆਂ ਮੂਰਤੀਆਂ** ਦਾ ਵਰਣਨ ਕਈ ਵਾਰ ਆਇਆ ਹੈ। ਅਨੇਕਾਂ **ਵਿਦਵਾਨਾਂ, ਯਾਤਰੂਆਂ, ਗਣਿਤਕਾਰਾਂ** ਨੇ ਸਾਨੂੰ ਵੈਦਿਕ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਵਰਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਮਿੱਟੀ ਦੀਆਂ ਵਸਤਾਂ ਜਿਵੇਂ ਅਲੱਗ-ਅਲੱਗ ਆਕਾਰਾਂ ਦੇ ਘੜੇ, ਯੱਗ ਦਾ ਸਾਮਾਨ ਰੱਖਣ ਲਈ ਅਲੱਗ-ਅਲੱਗ ਪਾਤਰ, ਦੇਵੀ-ਦੇਵਤਿਆਂ ਦੀ ਪੂਜਾ ਲਈ ਮੂਰਤੀਆਂ ਆਦਿ ਕਈ ਹੋਰ ਕਲਾ ਨਮੂਨਿਆਂ ਬਾਰੇ ਵੱਡਮੁੱਲੀ ਸੁਗਾਤ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਪੁਰਤਾਤਵ ਵਿਭਾਗ ਅਤੇ ਪ੍ਰਾਪਤ ਸਮੱਗਰੀ ਤੋਂ ਇਹ ਵੀ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਗੁਪਤ ਕਾਲ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਵੀ ਘੁਮਿਆਰ ਦੀ ਕਲਾਕਾਰੀ ਦਾ ਝੰਡਾ ਪੂਰੇ ਆਸਮਾਨ ਤੇ ਲਹਿਰਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉੱਤਰ ਭਾਰਤ ਵਿਚ **ਸ਼ੰਗ ਅਤੇ ਕੁਸ਼ਾਣ** ਕਾਲ ਦੀਆਂ **ਟੈਰਾਕੋਟਾ ਦੀਆਂ ਛੋਟੀਆਂ ਮੂਰਤੀਆਂ, ਘੜੇ, ਯੱਗ ਦਾ ਸਾਮਾਨ** ਅਤੇ ਹੋਰ ਕੁੰਭਕਾਰੀ ਦੁਆਰਾ ਸਿਰਜਿਤ ਵਸਤਾਂ ਵੀ ਮਿਲੀਆਂ ਹਨ।

ਕਿੱਸਾ-ਕਾਵਿ ਸੋਹਣੀ-ਮਹੀਵਾਲ ਦੇ ਪਿਆਰ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਘੜਾ, ਘੁਮਿਆਰ ਦੀ ਕਲਾਕਾਰੀ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਫ਼ਜ਼ਲ ਸ਼ਾਹ ਕਿੱਸਾਕਾਰ ਨੇ ਤੁਲੇ ਦੀ ਕਾਰੀਗਰੀ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਤੁਲੇ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਕਲਾ-ਨਮੂਨਿਆਂ ਦਾ ਪੂਰਾ ਵੇਰਵਾ ਵੀ ਦਿੱਤਾ ਹੈ :

ਇਕ ਸ਼ਹਿਰ ਗੁਜਰਾਤ ਝਨਾਉ ਕੰਢੇ, ਉਹਦੇ ਵਿਚ ਤੁਲਾ
ਘੁਮਿਆਰ ਆਹਾ।
ਉੱਤਮ ਜਾਤ ਤੇ ਨੇਕ ਨਸੀਬ ਵਾਲਾ, ਮਸ਼ਹੂਰ ਸਰਕਾਰ
ਦਰਬਾਰ ਆਹਾ।
ਅਫ਼ਲਾਤੂਨ ਲੁਕਮਾਨ ਗਿਰਦ ਉਸਦੇ, ਅਕਲ ਹੋਸ਼ ਦਾ ਬਹੁਤ
ਹੋਸ਼ਿਆਰ ਆਹਾ।
ਗੋਇਆ ਚੀਨ ਦਾ ਸੀ ਸਾਂ ਤੁੱਲਾ, ਨਾਲ ਕਸਬ ਕਮਾਲ
ਬਿਹਾਰ ਆਹਾ।
ਕੇ ਬਾਦੀਏ ਕਰੇ ਤਿਆਰ ਐਸੇ, ਜਿਸ ਵੇਖਿਆ ਸੋ ਤਲਬਗਾਰ
ਆਹਾ।
ਲਾ ਕੇ ਨਰ ਗੁਰਦਾ ਪੇਸ਼ਸ਼ਾਹਾਂ, ਇਸ ਚਾਲ ਕੋਲੋਂ ਮਾਲਦਾਰ
ਆਹਾ।
ਫ਼ਾਹ ਹਰ ਸਿਫ਼ਤ ਮੌਜੂਦ ਤੁੱਲਾ ਨੇਕ ਨਾਮ ਬੇਅੰਤ ਸ਼ਾਹ
ਆਹਾ।

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਵੀ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਜਨਮ ਤੋਂ ਮਰਨ ਦੇ ਰੀਤੀ ਰਿਵਾਜਾਂ ਵਿਚ ਸ਼ਿਲਪਕਾਰੀ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਵੇਰਵੇ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਕਈ ਅਖਾਣਾਂ, ਮੁਹਾਵਰਿਆਂ, ਬੋਲਿਆਂ, ਸਿੱਠਨੀਆਂ, ਘੋੜੀਆਂ ਆਦਿ ਵਿਚ ਵੀ ਘੁਮਿਆਰ ਦੁਆਰਾ ਸਿਰਜੀਆਂ ਵਸਤਾਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਪੰਜਾਬੀ ਲੇਖਕਾਂ ਨੇ ਬਾਖ਼ੋਵੀ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਤੋਂ ਮਨੁੱਖ ਮਨ ਨੂੰ ਤ੍ਰਿਪਤੀ ਪ੍ਰਦਾਨ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਸਾਹਿਤਕ ਸਰੋਤਾਂ ਦੇ ਡੂੰਘੇ ਅਧਿਐਨ ਤੋਂ ਮਿੱਟੀ ਦੀਆਂ ਕਲਾ-ਵਸਤਾਂ ਦੀ ਉਪਯੋਗਤਾ ਤੇ ਸਿਰਜਣ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਦੀ ਦੁਰਲੱਭ ਜਾਣਕਾਰੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਈ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਅਤੀਤ ਉਸ ਦੁਆਰਾ ਬਣਾਈਆਂ ਵਸਤਾਂ ਤੋਂ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਘੁਮਿਆਰ ਦੁਆਰਾ ਸਿਰਜੀਆਂ ਮਿੱਟੀ ਦੀਆਂ ਕਲਾ-ਵਸਤਾਂ ਨੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਰੋਲ ਅਦਾ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਸਭ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਗ੍ਰੰਥ ਰਿਗਵੇਦ ਵਿਚ ਘੁਮਿਆਰ ਨੂੰ ਕੁਲਾਲ ਨਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੋਧਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਜੋ ਮਿੱਟੀ ਦੀਆਂ ਕਲਾਕ੍ਰਿਤਾਂ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਕਈ ਸਾਹਿਤ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਵਿਚ ਘੁਮਿਆਰ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਲਈ ਵਰਤੀ ਜਾਂਦੀ ਮਿੱਟੀ ਦੀ ਚੋਣ, ਤਕਨੀਕ ਤੇ ਇਥੋਂ ਤਕ ਉਸ ਦੇ ਰਹਿਣ ਸਥਾਨ ਬਾਰੇ ਵੀ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਮਿਲਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਪੁਰਾਤਤਵ ਵਿਗਿਆਨੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਇੱਕਤਰੀਤ ਮਿੱਟੀ ਦੇ ਬਰਤਨ, ਮੋਹਰਾਂ, ਸਿੱਕੇ, ਖਿਡੌਣਿਆਂ, ਐਜ਼ਾਰਾਂ, ਮਿੱਟੀ ਦੇ

ਗਹਿਣਿਆਂ ਤੇ ਹੋਰ ਸਾਜੋ ਸਮਾਨ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਤੋਂ ਸਮਾਜਕ, ਆਰਥਕ ਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤਕ ਅਤੀਤ ਬਾਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ।

ਸਰੋਤਾਂ ਵਿੱਚ ਦਰਜ ਹੈ ਕਿ ਵੈਦਿਕ ਕਾਲ ਵਿਚ ਘੁਮਿਆਰ ਦੀ ਕਲਾ ਅਹਿਮ ਸਥਾਨ ਰੱਖਦੀ ਸੀ। ਘੁਮਿਆਰ ਦੁਆਰਾ ਹੀ ਬੱਚਿਆਂ, ਵੱਡਿਆਂ ਅਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਰੱਖਣ ਵਾਲੇ ਲੋਕਾਂ ਲਈ ਮਿੱਟੀ ਦੇ ਤਰ੍ਹਾਂ-ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਮੂਨੇ ਤਿਆਰ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਸੀ ਜਿਸ ਵਿਚ ਕਲਸ਼, (ਘੜਾ), ਕੁੰਭ (ਘੜਾ), ਉੱਥਾ (ਤਵਾ), ਰਸੋਈ ਦੇ ਭਾਂਡੇ, ਕੁਪਾਲ, ਦਰੋਨ, ਤੋਲ, ਆਮਪਾਤਰ, ਨੀਲਲੋਹਿਤ ਪਾਤਰ, ਸਥਾਲੀ, ਮੂਰਤੀਆਂ, ਖਿਡੌਣੇ ਆਦਿ ਬਣਾਏ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਘੁਮਿਆਰ ਦੁਆਰਾ ਸਿਰਜੀਆਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਸਤਾਂ ਨੂੰ ਕੁਲਾਲਕ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਕਈ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਕੁਲਾਲ ਲਈ ਕੋਲਾਲ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਵੀ ਕੀਤੀ ਮਿਲੀ ਹੈ ਅਤੇ ਕੁਲਾਲ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਨੂੰ ਕੋਲਾਲਮ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਘੁਮਿਆਰ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਔਰਤਾਂ ਦੁਆਰਾ ਮਿੱਟੀ ਦੀਆਂ ਅਤੇ ਹੋਰ ਕਲਾਤਮਕ ਰਚਨਾਵਾਂ ਦੁਆਰਾ ਘਰ ਨੂੰ ਸ਼ਿੰਗਾਰਨ ਬਾਰੇ ਵੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਹਾਸਿਲ ਹੋਈ ਹੈ।

ਕਲਾਕ੍ਰਿਤਾਂ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਘੁਮਿਆਰ, ਸਰਵਸ਼ੇਸ਼ਟ ਸਿਰਜਣਹਾਰ ਬ੍ਰਹਮਾ ਦੇ ਵੰਸ਼ਜ ਮੰਨੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਬਾਰੇ ਸਾਹਿਤਕ ਸਰੋਤਾਂ ਵਿੱਚ ਸਪਸ਼ਟ ਤੌਰ ਤੇ ਦਰਜ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਜਾਪਤ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਘੁਮਿਆਰ ਦੀ, ਸਿਰਜਣਹਾਰ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਅਤੇ ਉਸਦੇ ਬਰਤਨਾਂ ਨੂੰ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵ-ਰੂਪ ਨਾਲ ਤੁਲਨਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਖੋਜ ਕਾਰਜ ਦੌਰਾਨ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਰੂਪੀ ਪਾਤਰਾਂ ਨੂੰ ਨਿੱਜੀ ਤੌਰ ਤੇ ਜਾਣਨ ਦਾ ਮੌਕਾ ਮਿਲਿਆ। ਅਧਿਐਨ ਤੋਂ ਇਹ ਗਲ ਪਤਾ ਲਗੀ ਕਿ ਸਦੀਆਂ ਤੋਂ ਚਲਦੇ ਰਸਮਾਂ-ਰਿਵਾਜਾਂ ਨੂੰ ਅੱਜ ਵੀ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਿਭਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਆ ਰਿਹਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਮਿੱਟੀ ਦੀਆਂ ਵਸਤਾਂ ਦਾ ਵਿਲੱਖਣ ਤੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸਥਾਨ ਪਹਿਲਾਂ ਵੀ ਮੌਜੂਦ ਰਿਹਾ, ਅੱਜ ਵੀ ਮੌਜੂਦ ਹੈ ਅਤੇ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਜਿਉਂ ਦਾ ਤਿਉਂ ਮੌਜੂਦ ਰਹੇਗਾ।

ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਡੂੰਘੀ ਸੋਚ ਅਤੇ ਸਿਰਜਣਾਤਮਕ ਕਲਪਨਾ ਸਿਰਜਣਹਾਰ ਨੂੰ ਸਦਾ ਕਿਰਿਆਸ਼ੀਲ ਰਖਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਅੰਦਰ ਦੀਆਂ ਤਿੰਨੋਂ ਅਵਸਥਾਵਾਂ ਅਚੇਤਨ, ਅਰਧ-ਚੇਤਨ ਅਤੇ ਚੇਤਨ ਨੂੰ ਲਗਾਤਾਰ ਕਿਰਿਆਸ਼ੀਲ ਰਖਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਰਚੀ ਅਨੁਸਾਰ ਕੁਝ ਉਸ ਦੇ ਚੇਤਨ, ਅਰਧ-ਚੇਤਨ ਤੇ ਕੁਝ ਅਚੇਤ ਮਨ ਵਿਚ ਚਲਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਸ਼ਾਇਦ ਹੀ ਅਜਿਹੀ ਕੋਈ ਵਸਤੁ ਹੋਵੇ ਜਿਹੜੀਆਂ ਉਸ ਦੀਆਂ ਨਜ਼ਰਾਂ ਤੋਂ ਪਰ੍ਹੇ ਹੋ ਸਕੇ। ਸਿਰਜਣਾਤਮਕ ਕਲਪਨਾ, ਬਾਰੀਕ ਸੋਚਣੀ ਨਾਲ ਮਿਲ ਕੇ ਹੀ ਨਵੀਂ ਸਮਰੱਥਾ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਪਿਤਾ-ਪੁਰਖੀ ਪ੍ਰਭਾਵ ਅਤੇ ਢੁਕਵਾਂ ਮਾਹੌਲ ਘੁਮਿਆਰ ਦੇ ਕਿੱਤੇ ਨੂੰ ਪਰਪੱਕਤਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਤਹਿਤ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ

ਆਪਣੀ ਸ਼ਰੀਰਕ ਸਮਰਥਾ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਕੁੱਝ ਅਜਿਹੇ ਵਸੀਲਿਆਂ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਪੈਂਦੀ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਔਜ਼ਾਰ ਜਾਂ ਸੰਦ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਇਹੀ ਸੰਦ ਜਾਂ ਔਜ਼ਾਰ ਮਿੱਟੀ ਦੇ ਟੁਕੜੇ ਨੂੰ ਅਮਲੀ ਰੂਪ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨ ਵਿਚ ਕਿਵੇਂ ਸਹਾਈ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਬੜੇ ਹੀ ਰੋਚਕਮਈ ਢੰਗ ਨਾਲ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਮਿੱਟੀ ਦਾ ਸਬੰਧ ਸਿੱਧੇ ਤੌਰ ਤੇ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ, ਕੁਦਰਤ ਅਤੇ ਸਿਰਜਣਾਤਮਕਤਾ ਨਾਲ ਹੈ। ਕੁਦਰਤ ਦੀ ਉਪਜ, ਸਿਰਜਣ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਅਤੇ ਜਣਨਸਮਰਥਾ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਉਦੋਂ ਤੱਕ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ ਜਦੋਂ ਤੱਕ ਬੀਜ ਪੂਰੇ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਪੁੰਗਰ ਕੇ ਆਪਣੀ ਪਹਿਚਾਣ ਸਥਾਪਤ ਨਹੀਂ ਕਰ ਲੈਂਦਾ। ਮਿੱਟੀ ਦੀ ਵਸਤੂ ਤਿਆਰ ਕਰਨ ਲਈ ਉਸ ਨੂੰ ਧਰਤੀ ਵਿਚੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਕੇ ਗੁੰਠਨ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਉਸ ਦੇ ਸਾਰਥਕ ਰੂਪ ਤੱਕ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਜਣਨਸਮਰਥਾ ਨੂੰ ਹੀ ਦਰਸਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਘੁਮਿਆਰ ਦਾ ਸਵਰੂਪ ਮਿੱਟੀ ਦੀਆਂ ਵਸਤਾਂ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਵਰਤੇ ਜਾਂਦੇ ਔਜ਼ਾਰ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਲਾ-ਵਸਤਾਂ ਨੂੰ ਬਣਾਉਣ ਸਮੇਂ ਵਰਤੀ ਜਾਂਦੀ ਵਿਧੀ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਬਰਤਨਸ਼ਾਸ਼ੀ ਇਕ ਅਜਿਹੀ ਕਲਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਦਾ ਮੰਤਵ ਉਪਯੋਗਤਾ ਵਿਚ ਸਮੇਂਇਆ ਹੈ। ਇਹ ਆਪਣੀ ਨੁਹਾਰ, ਖੂਬਸੂਰਤੀ, ਚਿੰਨ੍ਹਾਤਮਕ ਮਹੱਤਤਾ ਅਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਜੀਵਨ-ਜਾਂਚ ਨਾਲ ਸਾਂਝ ਸਦਕਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਕਲਾਵਾਂ ਦੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਵਿਚ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਘੁਮਿਆਰਾਂ ਵਿੱਚ ਜਾਤ-ਪਾਤ ਦੀ ਵੱਖਰਤਾ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ, ਮੁਸਲਮਾਨ, ਹਿੰਦੂ, ਮਾਰਵਾੜੀ, ਮਾਰੋ ਜਾਂ ਮਾਹਰ ਅਤੇ ਪ੍ਰਜਾਪਤ ਘੁਮਿਆਰ ਅਦਿ ਕਈ ਹੋਰ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਜਾਤਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਗੋਤ ਵੀ ਵੱਖਰੇ ਹਨ ਜਿਵੇਂ: ਗੋਲੇ, ਮਾਹਰ, ਮੂਲਮਾਨ, ਵਾਂਡੀਏ, ਰਾਜਪੂਤ, ਘੁਮਾਣ, ਤੱਤਲਾ ਜਾਂ ਤੱਤਰਾਂ, ਹਲੇਜਾਹਲ, ਜਸੋਲ, ਚੰਨੀ, ਸ਼ੇਕਲ, ਕਾਡੀਆਂ ਆਦਿ। ਪੇਂਡੂ ਕਟੰਬ ਵਿੱਚ ਘੁਮਿਆਰ ਇੱਕ ਅਹਿਮ ਵਿਅਕਤੀ ਹੈ।

ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਵਡਮੁੱਲੇ ਅਤੇ ਅਮੁੱਲ ਸਭਿਆਚਾਰ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਦੁਨੀਆਂ ਦੇ ਅਨੇਕਾਂ ਸਭਿਆਚਾਰਾਂ ਵਿੱਚ ਮਿੱਟੀ ਨਾਲ ਕਲਾ-ਵਸਤਾਂ ਦੀ ਸਿਰਜਨਾ ਕਰਨੀ ਲਗਭਗ ਇੱਕੋ ਜਿਹੀ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਵਸਤਾਂ ਦੀ ਸਿਰਜਨ ਤਕਨੀਕ ਬਾਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਲਈ ਖੋਜ ਕਰਦੇ ਸਮੇਂ ਸਿਰਜਨਹਾਰ ਘੁਮਿਆਰਾਂ ਨੂੰ ਨਿਜੀ ਤੌਰ ਤੇ ਮਿਲਕੇ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮਨ ਅੰਦਰਲੀ ਛੁਪੀ ਕਲਾਤਮਿਕ ਪ੍ਰਤੀਭਾ ਬਾਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਹਾਸਿਲ ਕੀਤੀ। ਸ਼ਿਲਪੀਕਾਰ ਦੇ ਘਰਾਂ ਵਿਚ ਦੇਖੀ ਸਮਗੋਰੀ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕੀਤਾ ਜਿਸ ਤੋਂ ਇਹ ਮਹਿਸੂਸ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮਿੱਟੀ ਦੀਆਂ ਸਾਧਾਰਨ ਜਿਹੀਆਂ ਕਲਾਕ੍ਰਿਤਾਂ ਦੀ ਸੁਹਜਾਤਮਕ ਸਿਰਜਨਾ, ਸੁਹਜ ਰਸ ਦੀ ਤ੍ਰਿਪਤੀ ਕਰਨ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਸਹਿਜ ਰੂਪ ਚ ਉਪਯੋਗੀ ਵੀ ਸਿੱਧ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਹ ਦੀ ਮੁਹਾਰਤ ਸਿਖਿਆ ਕਲਾਤਮਕ ਅਨੁਭਵਾਂ ਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਸਿਖਿਆ ਕਲਾਕਾਰ

ਆਪਣੇ ਵੱਡ-ਵੱਡੇਰਿਆਂ ਤੋਂ ਪੀੜ੍ਹੀ ਦਰ ਪੀੜ੍ਹੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਘੁਮਿਆਰ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਔਜ਼ਾਰਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਕੇ ਉਹ ਆਪਣੀਆਂ ਕਲਾਕ੍ਰਿਤਾਂ ਨੂੰ ਆਕਾਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਕਿਹੜੀ ਤਕਨੀਕ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਦੁਆਰਾ ਇਹ ਸਿਰਜਨਾ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਰੰਗਾਂ ਦੇ ਸੰਸਾਰ ਦਾ ਕੀ ਮਹੱਤਵ ਹੈ? ਸ਼ਿਲਪਕਾਰ ਘੁਮਿਆਰ ਇੱਕਲਾ ਕਲਾਕ੍ਰਿਤਾਂ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਬਣਾਉਂਦਾ ਬਲਕਿ ਪੂਰੇ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਸਹਿਯੋਗ ਨਾਲ ਹੀ ਉਹ ਆਪਣੀਆਂ ਸਿਰਜਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਆਕਾਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਘੁਮਿਆਰ ਭਾਂਡੇ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਦੀ ਪਤਨੀ ਘੁਮਿਆਰਣ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਸੁਕਣੇ ਪਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਘਰ ਦੀਆਂ ਔਰਤਾਂ ਤੇ ਬੱਚੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕਲਾਕ੍ਰਿਤਾਂ ਉੱਤੇ ਰੰਗਾਂ ਦੁਆਰਾ ਆਪਣੇ ਸੁਹਜ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਘਰ ਦੇ ਸਾਰੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਦੀ ਅਣਖੋਂਕ ਮਿਹਨਤ ਦੁਆਰਾ ਮਿੱਟੀ ਦੀਆਂ ਸਾਦਰੀ ਤੇ ਸੁਹਜ ਭਰਪੂਰ ਕਲਾ-ਵਸਤਾਂ ਦੀ ਸਿਰਜਨਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਆਵਾਗਵਨ- ਜਨਮ, ਵਿਆਹ ਤੇ ਮੌਤ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਰਸਮਾਂ ਨੂੰ ਨੇਪਰੇ ਚਾੜ੍ਹਣ ਵਿਚ ਘੁਮਿਆਰ ਦੁਆਰਾ ਸਿਰਜੇ ਮਿੱਟੀ ਦੇ ਰੂਪ-ਆਕਾਰ ਕਿਵੇਂ ਵਰਤੋਂ ਵਿੱਚ ਲਿਆਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਬਾਰੇ ਮਾਲਵੇ ਦੀਆਂ ਔਰਤਾਂ ਨਾਲ ਨਿਜੀ ਤੌਰ ਤੇ ਰਾਫ਼ਤਾ ਕਾਇਮ ਕਰਕੇ ਅਦਭੁੱਤ ਤੇ ਕਲਾਤਮਕ ਜਾਣਕਾਰੀ ਹਾਸਲ ਹੋਈ। ਸਬੰਧਤ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦੁਆਰਾ ਔਰਤਾਂ ਦੀ ਸਿਰਜਣ ਸੰਸਾਰ ਅਤੇ ਜੀਵਨ ਦੇ ਵੱਖੋ-ਵੱਖਰੇ ਮੌਕਿਆਂ 'ਤੇ ਸਿਰਜੇ ਜਾਂਦੇ ਰੂਪ-ਆਕਾਰਾਂ ਪਿੱਛੇ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੁਖੜ ਸੋਚ ਤੇ ਰਚਨਾਤਮਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਵੀ ਰੋਚਕ ਵਿਸ਼ਾ ਰਿਹਾ।

ਪੰਜਾਬ ਭਾਰਤ ਦਾ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਰਾਜ ਹੈ ਜਿਸ ਦੀਆਂ ਜੜ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਨੀਲਘਾਟੀ ਦੀ ਸਭਿਅਤਾ ਨਾਲ ਜੁੜਦੀਆਂ ਹਨ। ਅੱਜ ਵੀ ਮੋਹਿੰਜੋਦੜੋ ਅਤੇ ਹੜੱਪਾ ਦੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਤੇ ਕਲਾ ਨੂੰ ਹਰ ਕੋਈ ਜਾਣਦਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਅਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਇਥੋਂ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਪਹਿਰਾਵੇ, ਰਹਿਣ-ਸਹਿਣ, ਹਾਰ-ਸ਼ਿੰਗਾਰ ਅਤੇ ਤਿੱਥਾਂ ਤਿਓਹਾਰਾਂ ਤੇ ਅਧਾਰਤ ਹੈ। ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਹੀ ਮਿੱਟੀ ਦੀਆਂ ਬਣੀਆਂ ਕਲਾ-ਵਸਤਾਂ, ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਕਿਸੇ ਵੀ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਹੋਣ, ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਸੁਹਜ ਬਿਰਤੀ ਸਦਕਾ ਸਮੇਂ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਬਦਲਦੀਆਂ ਰਹੀਆਂ ਹਨ। ਇੰਨ੍ਹਾਂ ਤੱਥਾਂ ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਵਿਚ ਰਖਦੇ ਹੋਏ ਖੋਜ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿਚ ਮੌਜੂਦਾ ਸਮੇਂ ਦੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਪ੍ਰਚੱਲਤ ਮਿੱਟੀ ਦੀਆਂ ਕਲਾ-ਵਸਤਾਂ ਦਾ ਵਿਸਥਾਰਕ ਵਰਣਨ ਅਲੰਕਰਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਰਸਮ-ਰਿਵਾਜ਼, ਰਹੁ-ਰੀਤਾਂ ਜਾਂ ਸੰਸਕਾਰ ਹੀ ਹਨ ਜਿਹੜੇ ਭਾਈਚਾਰਕ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਦੇ ਮਨਾ ਦੀਆਂ ਸੰਧਰਾਂ, ਅਰਮਾਨਾਂ ਤੇ ਜਜ਼ਬਿਆਂ ਦੀ ਤਰਜਮਾਨੀ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਸਿਰਜਣਹਾਰ ਘੁਮਿਆਰ ਜਦੋਂ ਚੱਕ, ਸੰਚਿਆਂ ਤੇ ਹੱਥਾਂ ਦੁਆਰਾ ਅਨੇਕਾਂ ਮਿੱਟੀ ਦੀਆਂ ਕਲਾਕ੍ਰਿਤਾਂ ਸਿਰਜਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਇਹ ਵਸਤਾਂ ਕਿਸੇ ਦੇ ਘਰ ਵਿਚ ਤਿੱਥ-ਤਿਓਹਾਰਾਂ, ਰਸਮਾਂ-ਰਿਵਾਜ਼ਾਂ ਤੇ ਸੁਹਜ-

ਸਜਾਵਨ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਬਣ ਬੈਠਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਮਿੱਟੀ ਦੀਆਂ ਵਸਤਾਂ ਦੇ ਵਿਸ਼ਾਲ ਸਿਰਜਣ ਸੰਸਾਰ ਨੂੰ ਚੰਗੀ ਤਰਾਂ ਜਾਣਨ ਲਈ ਕਲਾ-ਵਸਤਾਂ ਦਾ ਵਰਗੀਕਰਣ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਲਾ-ਰੂਪਾਂ ਵਿਚ ਮਿੱਟੀ ਦੇ **ਦੇਵੀ ਦੇਵਤਿਆਂ ਦੀਆਂ ਗੋਲ ਮੂਰਤੀਆਂ, ਘਰੇਲੂ ਵਰਤੋਂ ਵਿਚ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਮਿੱਟੀ ਦੇ ਭਾਂਡੇ, ਘੁਮਿਆਰ ਦੁਆਰਾ ਬਣਾਈਆਂ ਮਿੱਟੀ ਦੀਆਂ ਰਸਮੀ ਕਲਾ ਵਸਤਾਂ, ਮਿੱਟੀ ਦੇ ਖਿਡੌਣੇ** ਆਦਿ ਵਸਤਾਂ ਦੀ ਸਿਰਜਨਾ ਵਿਚ ਭਰੇ ਕਲਾਕਾਰ ਦੇ ਸੁਹਜ ਬਾਰੇ ਜਾਣਨ ਦਾ ਉਪਰਾਲਾ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਸਮਾਜ ਦੇ ਮਾਨਯੋਗ ਪਾਤਰ ਘੁਮਿਆਰ ਦੀਆਂ ਕਲਾਕ੍ਰਿਤਾਂ ਦੇ ਨਾਲ, ਔਰਤਾਂ ਦੁਆਰਾ ਘਰਾਂ ਵਿਚ ਰਚਾਏ ਸੁਹਜ ਨੂੰ ਵੀ ਸਮਝਣ ਦਾ ਉਪਰਾਲਾ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਮਾਲਵੇ ਦੀਆਂ ਔਰਤਾਂ ਦੀ ਸਿਰਜਣ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਭਾਵੇਂ ਸਾਦੀ ਹੀ ਹੈ, ਪਰੰਤੂ ਆਪਣੇ ਅੰਦਰ ਗੂੜ੍ਹੇ ਰਹੱਸਮਈ ਸੁਹਜ ਤੇ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਨੂੰ ਸਮਾਈ ਬੈਠੀ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਰਹੱਸਮਈ ਬਿੰਬ-ਪ੍ਰਤੀਕਾਂ ਨੂੰ ਨਵੇਂ ਨਜ਼ਰੀਏ ਨਾਲ ਦੇਖਣ ਦਾ ਉਪਰਾਲਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਔਰਤਾਂ ਦੀ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਸੋਚ ਤੇ ਰਚਨਾਤਮਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਵੀ ਰੋਚਕ ਰਿਹਾ।

ਕੁਦਰਤੀ ਬਿੰਬ-ਪ੍ਰਤੀਕਾਂ ਪਿਛੇ ਲੁੱਕੇ ਚਿੰਨ੍ਹਾਤਮਕ ਸੰਸਾਰ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਲਈ ਸਿਰਜਣਹਾਰ ਪਾਤਰਾਂ ਨਾਲ ਨਿਜੀ ਤੌਰ ਮਿਲ ਕੇ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਸਵਾਲ ਜਵਾਬ ਦੇ ਸਿਲਸਿਲੇ ਨੇ ਵਿਸ਼ੇ ਨੂੰ ਹੋਰ ਵੀ ਮਜ਼ਬੂਤੀ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੀ। ਇਹੀ ਸਵਾਲ ਜਵਾਬ ਸਿਰਜਣਹਾਰ ਨੂੰ ਅਰਧਚੇਤਨ ਦੀ ਦੁਨੀਆਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰਵਾਉਂਦੇ ਹਨ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਰਚਨਾਤਮਕ ਸੰਸਾਰ ਨੂੰ ਉਚੀ ਚੋਟੀ ਤੇ ਲੈ ਜਾ ਕੇ ਖੜਾ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਕਲਪਨਾਸ਼ੀਲ ਨਮੂਨਿਆਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਸਥਾਨ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਮਿੱਟੀ ਦੀਆਂ ਕਲਾ-ਵਸਤਾਂ ਨੂੰ ਉਸਾਰਣ ਦੀ ਤਕਨੀਕ ਭਾਵੇਂ ਬਦਲ ਗਈ ਹੈ ਪਰ ਮਾਲਵੇ ਵਿਚ ਅਜੇ ਵੀ ਅਜਿਹੇ ਸਿਰਜਣਹਾਰ ਪਾਤਰ ਮੌਜੂਦ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪੰਰਪਰਾਗਤ ਵਿਧੀਆਂ ਤੇ ਰੂਪ-ਆਕਾਰ ਬਦਲੇ ਨਹੀਂ। ਮਿੱਟੀ ਦੇ ਘਰਾਂ ਦੀ ਲਿਪਾ-ਪੋਚੀ ਤੇ ਸੁਹਜ-ਸਿੰਗਾਰ ਨੇ ਹੋਣ ਪੱਕੀਆਂ ਕੋਠੀਆਂ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰ ਲਿਆ। ਪਰ ਵਿਰਸੇ ਨੂੰ ਸੰਭਾਲਣ ਵਾਲੇ ਰਸਮਾਂ-ਰਿਵਾਜ ਅਜੇ ਵੀ ਆਪਣਾ ਥਾਂ ਮਲੀ ਬੈਠੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਸਹਿਰ ਸਹਿਰ ਘੁੰਮ ਕੇ ਵੀ ਲੱਭਣਾ ਸੁਖਾਵਾਂ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗਾ।

ਇਹ ਤੱਥ ਵੀ ਸਾਬਿਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਰੂਪ-ਆਕਾਰ ਤੇ ਮਿੱਟੀ ਦੀਆਂ ਕਲਾ-ਵਸਤਾਂ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਹੋਣ ਕਰਕੇ, ਮਾਲਵੇ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵਿਸਾਰਿਆ ਨਹੀਂ ਬਲਕਿ ਉਹ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਤੇ ਸਸੰਕ੍ਰਿਤਕ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਹੀ ਰਸਮਾਂ-ਰਿਵਾਜਾਂ ਨੂੰ ਨਿਭਾ ਕੇ ਖੁਸ਼ੀ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਵਿਆਹ ਦੇ ਮੌਕੇ ਤੇ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਚੱਕ ਪੂਜਾ,

ਘੜੋਲੀ ਭਰਨ ਦਾ ਰਿਵਾਜ ਜਾਂ ਮਰਨ ਵਾਲੇ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਲਈ ਘੜੇ ਦੇ ਤੋੜਣ ਦਾ ਵਰਣਨ ਪੰਰਪਰਾਗਤ ਵਿਧੀ-ਵਿਧਾਨਾ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਮਿੱਟੀ ਦੀਆਂ ਕਲਾ-ਵਸਤਾਂ ਨਾਲ ਜੁੜਿਆ ਪੁਰਾਤਨ ਰਿਸ਼ਤਾ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਬਿਆਨ ਕਰਨਾ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਹੈ। ਸ਼ਾਇਦ ਸਭਿਆਚਾਰ, ਵਿਰਸੇ, ਰੀਤੀ-ਰਿਵਾਜਾਂ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਮੋਹ ਨੂੰ ਸ਼ਬਦਾਂ ਰਾਹੀਂ ਬਿਆਨ ਕਰਨਾ ਸੰਭਵ ਹੀ ਨਾ ਹੋਵੇ- ਇਸ ਨੂੰ ਸਿਰਫ ਮਹਿਸੂਸ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਮਨੁੱਖ ਨੇ ਹਰੇਕ ਕਲਾ ਵਿਚ ਸ਼ੁਰੂ ਤੋਂ ਹੀ ਕੁਦਰਤ ਜਾਂ ਉਸ ਵਿਚ ਵਿਚਰਦੇ ਉਸਦੇ ਪ੍ਰਤੀਕਾਂ ਨੂੰ ਸਿਰਜਿਆ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਸਵੈ ਵੀ ਉਸੇ ਦਾ ਹੀ ਅਟੁੱਟ ਹਿੱਸਾ ਹੈ। ਚਿੰਨ੍ਹਾਤਮਕ ਸੰਸਾਰ ਨੂੰ ਇੱਕ ਨਵੇਂ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਦੁਆਰਾ ਕਲਮਬੱਧ ਕੀਤਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਮਿੱਟੀ ਦੇ **ਸਾਂਝੀ ਦੇ ਦਰਬਾਰ ਵਿੱਚ ਮਾਈ ਦਾ ਵਿਚਕਾਰ ਵਿਗਾਜਨਾ ਤੇ ਉਸ ਨਾਲ ਸੂਰਜ, ਤਾਰੇ, ਚੰਦ, ਬਰੋਟਾ ਤੇ ਚਿੜੀਆਂ ਦਾ ਚੰਬਾ** ਆਦਿ ਬਣਾਉਣ ਪਿੱਛੇ ਸਿਰਜਣਹਾਰ ਦੇ ਚੇਤਨ ਤੇ ਅਰਧ-ਚੇਤਨ ਮਨ ਦੇ ਮਨੋਭਾਵ ਜੁੜੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਜੋ ਮਨੁੱਖ, ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤੀ ਤੇ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਕ ਹੋ ਨਿਵੜਦੇ ਹਨ। **ਰਸਮਾਂ-ਰਿਵਾਜਾਂ** ਵਿਚ ਸਿਰਜੇ ਜਿਊਮੈਟਰੀਕਲ ਨਮੂਨੇ ਜਿਵੇਂ **ਤਿਕੋਣ, ਚਕੋਰ ਖਾਨੇ, ਚੱਕਰ, ਕਲਸ਼, ਸਵਾਸਤਿਕ** ਆਦਿ ਰੂਪ-ਆਕਾਰ ਖੁਸ਼ੀ, ਵਾਧੇ ਤੇ ਜਣਨਸਮਰਥਾ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਸਰਵੇਖਣ ਦੌਰਾਨ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਮਾਧਿਅਮਾਂ ਜਿਵੇਂ ਘੁਮਿਆਰ, ਘਰਾਂ ਦੀਆਂ ਸੁਆਣੀਆਂ, ਤਿੱਬ-ਤਿਉਹਾਰਾਂ ਤੇ ਸਿਰਜੇ ਇਹ ਦੁਰਲੱਭ ਨਮੂਨਿਆਂ ਨੂੰ ਸਿਰਜੇ ਦੇਖਿਆ ਗਿਆ ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਿਰਜਣ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਰਿਆਵਾਂ ਤੇ ਸੁਪਨ ਸੰਸਾਰ ਨੂੰ ਇਕਤਰੀਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ।

ਕੁਦਰਤ ਦੇ ਵਸੀਲੇ ਅਤੇ ਬਿੰਬ-ਪ੍ਰਤੀਕ ਜਿਵੇਂ ਕੁਦਰਤ ਨਾਲ ਇਕ ਮਿਕ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਮਿੱਟੀ ਦੀਆਂ ਕਲਾ-ਵਸਤਾਂ ਵਿਚ ਕਿਵੇਂ ਆਪਣੀ ਬੋਲੀ ਬੋਲਦੇ ਹਨ, ਦੇ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਅਧਿਐਨ ਨੇ ਮੱਥੇ ਤੇ ਸਿਹਰਾ ਬੰਨਣ ਦਾ ਕੰਮ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਸੁਹਜ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਕੇਵਲ ਵੇਖਣ ਵਾਲੇ ਦੀ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਸਿਰਜਣਹਾਰ ਦੀ ਵੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜੋ ਸੁਹਜਾਤਮਕਤਾ ਦੀ ਸਿਖਰ ਤੇ ਪੁੱਜ ਕੇ ਹੀ ਆਪਣੀ ਕਿਰਤ ਨੂੰ ਪਰਵਾਨ ਚੜ੍ਹਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਕੀ ਸ਼ੇਰ ਚਿੰਨ੍ਹ ਘੜੇ ਤੇ ਉਕੇਰਦੇ ਸਮੇਂ ਸਿਰਜਣਹਾਰ ਨੂੰ ਸ਼ੇਰ ਦੀ ਦਹਾੜ ਦਾ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਹੈ, ਸਾਂਝੀ ਮਾਈ ਦੀ ਆਕ੍ਰਿਤੀ ਦੇ ਨਾਲ ਸੂਰਜ ਉਕਰਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਉਸਨੂੰ ਸੂਰਜ ਦੀ ਤਪਸ ਦਾ ਅਨੁਮਾਨ, ਚਿੜੀਆਂ ਅਤੇ ਹੋਰ ਪੰਛੀਆਂ ਦੇ ਨਮੂਨੇ ਉਕੇਰਣ ਸਮੇਂ ਚਿੜੀਆਂ ਦੀ ਚੀ-ਚੀ ਦਿਲੋਂ ਮਹਿਸੂਸ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜਾਂ ਨਹੀਂ ਆਦਿ ਸਵਾਲਾਂ ਦੇ ਜੁਆਬ ਵਿਸ਼ੇ ਨੂੰ ਹੋਰ ਵੀ ਸੁਹਜਾਤਮਕਤਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨ ਵਿਚ ਸਹਾਈ ਹੋਏ ਅਤੇ ਇੰਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਜਵਾਬ ਸਰੋਤਗਤ ਅਧਿਐਨ ਅਤੇ ਮੌਖਕ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦੇ ਅਧਾਰ ਤੇ ਸਹਿਜੇ ਹੀ ਮਿੱਟੀ ਦੀਆਂ ਕਲਾ-ਵਸਤਾਂ ਵਿਚੋਂ ਲੱਭੇ ਜਾ ਸਕੇ। ਇਹੀ ਸਵਾਲ ਅਤੇ ਜਵਾਬ ਸਿਰਜਣਹਾਰ ਨੂੰ ਕਲਪਨਾ ਦੀ

ਸਿਖਰ ਤੇ ਲਿਜਾ ਕੇ ਰਚਨਾ ਦੀ ਸੁਹਜਾਤਮਕਤਾ ਦੇ ਅਰਸ਼ ਤੇ ਲਿਆ ਖੜ੍ਹਾ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਮਿੱਟੀ ਦੀਆਂ ਕਲਾ-ਵਸਤਾਂ ਦੀ ਤਕਨੀਕ ਤੇ ਵੰਡ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਘੁਮਿਆਰ ਤੇ ਔਰਤਾਂ ਦੁਆਰਾ ਸਿਰਜੇ ਬਿੰਬ-ਪ੍ਰਤੀਕਾਂ ਬਾਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਹਾਸਿਲ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਇਲਾਕਿਆਂ ਦੀ ਵੱਖਰਤਾ ਕਰਕੇ ਭਾਵੇਂ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਤਿੱਬ-ਤਿਉਹਾਰ, ਰਸਮਾਂ-ਰਿਵਾਜ ਅਲਗ-ਅਲਗ ਸਨ ਪਰ ਇੱਕ ਨੁਕਤੇ ਤੇ ਆਕੇ ਸਾਰਿਆਂ ਵਿਚ ਅੰਤਰਸਬੰਧ ਨਜ਼ਰ ਆਇਆ। ਔਰਤਾਂ ਦੁਆਰਾ ਕੱਚੀਆਂ ਕੱਚਾਈਆਂ-ਬੁਣਾਈਆਂ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਬਿੰਬ-ਪ੍ਰਤੀਕ ਜਿਸ ਵਿਚ ਪਸ਼ੂ-ਪੰਛੀ, ਦਰਖਤ, ਵੇਲ-ਬੂਟੇ, ਮਨੁੱਖੀ ਆਕ੍ਰਿਤੀਆਂ ਵਰਤੋਂ ਦੀਆਂ ਵਸਤਾਂ, ਦੇਵੀ-ਦੇਵਤਿਆਂ ਦੇ ਚਿੰਨ੍ਹ ਆਦਿ ਸਿਰਜੇ ਹੋਏ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਏ ਹਨ। ਇਹ ਬਿੰਬ-ਪ੍ਰਤੀਕ ਔਰਤਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਤ ਹੋ ਕੇ ਸਿਰਜੇ ਹਨ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸੁਆਣੀਆਂ ਨੇ ਘਰਾਂ, ਤਿੱਬ-ਤਿਉਹਾਰਾਂ ਤੇ ਰਸਮਾਂ-ਰਿਵਾਜ ਵਿਚ ਵਰਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ **ਦਰੀਆਂ, ਝੋਲਿਆਂ, ਸਿਰਹਾਣਿਆਂ, ਰੁਮਾਲਾਂ, ਬਰਤਨਾਂ, ਓਟਿਆਂ, ਕੰਧਾਂ-ਕੰਧੋਲੀਆਂ, ਭੜੋਲਿਆਂ, ਹਾਰਿਆਂ** ਆਦਿ ਤੇ ਬੜੇ ਕਲਪਣਸ਼ੀਲ ਵੰਗ ਨਾਲ ਉਕੇਰਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਇਹੀ ਰੂਪ ਆਕਾਰ ਸ਼ਿਲਪਕਾਰਾਂ ਦੁਆਰਾ ਵੀ ਸਿਰਜੇ ਮਿਲੇ ਹਨ। ਜਿਹਨਾਂ ਦਾ ਬਾਕੀ ਬਿੰਬ-ਪ੍ਰਤੀਕ ਆਪਸ ਵਿਚ ਗੰਢ ਜੋੜ ਹੈ। ਅੰਤਰ-ਸਬੰਧ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਬਿੰਬ-ਪ੍ਰਤੀਕ ਸੁਨਿਆਰ ਨੇ ਗਹਿਣਿਆਂ, ਮੂਰਤੀਆਂ ਆਦਿ ਵਿਚ, ਘੁਮਿਆਰ ਨੇ ਬਰਤਨਾਂ, ਮੂਰਤੀਆਂ ਤੇ ਖਿਡੌਣਿਆਂ ਆਦਿ ਵਿਚ, ਲੱਕੜ ਦੇ ਕਾਰੀਗਰ ਨੇ ਦਰਵਾਜ਼ਿਆਂ, ਚੁਗਾਠਾਂ, ਛੱਜਿਆਂ, ਦੀਵਟਾਂ ਆਦਿ ਤੇ ਕੰਧ ਚਿੱਤਰਕਾਰਾਂ ਨੇ ਚੂਨੇ ਤੇ ਰੰਗਾਂ ਦੇ ਸੁਮੇਲ ਨਾਲ ਕੰਧਾਂ ਉੱਤੇ ਸ਼ੇਰ, ਤੋਤਿਆਂ, ਮੋਰਾਂ, ਮੱਛਲੀਆਂ, ਪਿੱਪਲ ਪਤੀਆਂ, ਵੇਲ-ਬੂਟਿਆਂ, ਫੁੱਲਾਂ ਆਦਿ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਘੜਿਆ ਹੈ। ਪੀੜ੍ਹੀਆਂ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਖੁਰ-ਖੁਰ ਕੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਲਾਵਾਂ ਨੂੰ ਨਿਖੇਰਦਾ ਤੇ ਸੰਵਾਰਦਾ ਆਇਆ ਹੈ। ਵੱਖ-ਵੱਖ ਮਾਧਿਅਮਾਂ ਵਿਚ ਸਿਰਜੇ ਇਹ ਬਿੰਬ-ਪ੍ਰਤੀਕ ਜਿਥੇ ਸਾਡੇ ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਨੂੰ ਸੋਹਣੀ ਦਿੱਖ ਵਾਲਾ ਬਣਾਉਂਦੇ ਹਨ, ਉਥੇ ਹੀ ਇਹ ਸਿਰਜਣਹਾਰਾਂ ਦੇ ਮਨਾਂ ਵਿਚ ਸੁਹਜ ਸੁਆਦ ਤੇ ਮਾਨਸਿਕ ਤ੍ਰਿਪਤੀ ਵੀ ਭਰਦੇ ਹਨ। ਵੱਖ-ਵੱਖ ਮਾਧਿਅਮਾਂ ਵਿਚ ਸਿਰਜੇ ਬਿੰਬ-ਪ੍ਰਤੀਕਾਂ ਤੋਂ ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਆਚਾਰ, ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ, ਮਾਨਤਾਵਾਂ, ਲੋਕ-ਵਿਸ਼ਵਾਸਾਂ, ਰਸਮਾਂ-ਰਿਵਾਜਾਂ ਤੇ ਹੋਰ ਅਨੇਕਾਂ ਹੀ ਫ਼ਲਸਫ਼ੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦੇ ਹਨ।

ਅਧਿਆਤਮਕਤਾ ਦੇ ਪਖੋਂ ਕਾਰਜ ਵਿਚ ਸੰਕਲਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਮਨ ਹਮੇਸ਼ਾ ਲੈਅ ਵਿਚ ਹੀ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਕਿਸੇ ਪਾਸੇ ਨਹੀਂ ਟਿਕਦਾ ਉਹ ਇਹਨਾਂ ਮਿੱਟੀ ਦੀਆਂ ਕਲਾ-ਵਸਤਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਚੰਦਰਮਾ, ਸੂਰਜ ਅਤੇ ਤਾਰੇ ਵੇਖਦਾ ਹੈ, ਫੁੱਲਾਂ-ਪੱਤਿਆਂ ਆਦਿ ਦੀ ਖੁਸ਼ਬੂ ਵੀ ਇੰਨ੍ਹਾਂ ਰਾਹੀਂ ਹੀ ਸਾਕਾਰ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਨਦੀਆਂ ਅਤੇ ਦਰਿਆਵਾਂ ਦੀ

ਰਵਾਨਗੀ ਅਤੇ ਪਸਾਰ ਨੂੰ ਵੀ ਆਪਣੀ ਕਲਾ ਵਿਚ ਸੰਜੋਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਘੜੇ ਘੜੋਲੀਆਂ ਤੇ ਚਿਤਰੇ ਪੰਛੀਆਂ ਦੀਆਂ ਆਵਾਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਅੰਦਰੋਂ ਸੁਣ ਕੇ ਮਨ ਹੀ ਮਨ ਮਾਣ ਵੀ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦਾ ਸੰਗੀਤ ਦਾ ਆਨੰਦ ਵੀ ਮਾਨਦਾ ਹੈ। ਖੋਜ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿਚ ਇੰਨ੍ਹਾਂ ਬਿੰਬ ਅਤੇ ਪ੍ਰਤੀਕਾਂ ਦਾ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਅਧਿਐਨ ਮੌਖਿਕ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦੇ ਅਧਾਰ ਤੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਉੱਠਦਿਆਂ ਵਲਵਲਿਆਂ ਕਾਰਣ ਸੰਭਵ ਹੋ ਪਾਇਆ।

ਸਾਰਾਂਸ਼ ਵਿਚ ਇਹ ਨੁਕਤਾ ਉਭਾਰਨਾ ਇਸ ਲਈ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਅਸੀਂ ਅਜਿਹਾ ਕੁਝ ਕਰੀਏ ਜਿਸ ਨਾਲ ਮਿੱਟੀ ਦੀਆਂ ਵਸਤਾਂ ਸਿਰਜਣ ਵਾਲੇ ਸਿਰਜਣਹਾਰ ਪਾਤਰ, ਇਸ ਕਿੱਤੇ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਰਹਿ ਸਕਣ ਤਾਂ ਕਿ ਅਸੀਂ ਆਪਣੇ ਰੀਤੀ-ਰਿਵਾਜਾਂ ਨੂੰ ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਮਨਾਉਣ ਤੋਂ ਵਾਂਝੇ ਨਾ ਹੋਈਏ। ਜੇਕਰ ਕੋਈ ਵੇਲਫੇਅਰ ਸੁਸਾਇਟੀ ਜਾਂ ਐਨ.ਜੀ.ਉ. ਇੰਨ੍ਹਾਂ ਸਿਰਜਣਹਾਰਾਂ ਨੂੰ ਮਦਦ ਕਰਨ ਦਾ ਉਪਰਾਲਾ ਕਰਨ ਤਾਂ ਸਾਇਦ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਆਉਣ ਵਾਲੀ ਪੀੜ੍ਹੀ ਇਸ ਸਿਰਜਣ ਸੰਸਾਰ ਨੂੰ ਤਿਆਗਣ ਬਾਰੇ ਸੋਚ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸਕਦੀ।

ਕੁਝ ਸੁਸਾਇਟੀਆਂ ਤੇ ਓਟਬਛਕ ਦੁਆਰਾ ਲਗਾਈਆਂ ਵਰਕਸ਼ਾਪਾਂ ਤੇ ਕਰਾਫਟ ਮੇਲਿਆਂ ਆਦਿ ਬਾਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਮਿਲੀ ਹੈ। ਜਿਸ ਨਾਲ ਕੁਝ ਕੁ ਸ਼ਿਲਪੀ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਸਮਰਥਣ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਸਰਕਾਰ ਦੁਆਰਾ ਸਾਰੇ ਸ਼ਿਲਪਕਾਰਾਂ ਦੀ ਆਰਥਿਕ ਮਦਦ ਲਈ ਕੁਝ ਠੋਸ ਕਦਮ ਚੁੱਕਣ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ। ਮਾਲਵੇ ਵਿਚ ਮਿੱਟੀ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਕਲਾ-ਵਸਤਾਂ ਦੁਆਰਾ ਰਸਮਾਂ-ਰਿਵਾਜਾਂ ਦੇ ਨਿਵੇਕਲੇ ਚਿਹਨ-ਚੱਕਰਾਂ ਦਾ ਲੇਖਾ-ਜੋਖਾ ਮਿਲਿਆ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਿਆਂ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ-ਪਸਾਰ ਅਧੀਨ ਵਿਭਿੰਨ ਖੇਤਰਾਂ ਦੇ ਕਲਾ-ਨਮੂਨਿਆਂ ਨੂੰ ਕੈਮਰੇ ਦੀ ਅੱਖ ਵਿਚ ਬੰਨ੍ਹ ਕੇ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਦਾ ਉਪਰਾਲਾ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਹ ਖੇਤਰੀ ਕਾਰਜ ਉੱਤੇ ਅਧਾਰਤ ਸਮੱਗਰੀ ਬਹੁਤ ਵਿਸਤ੍ਰੁਤ ਅਤੇ ਮੁੱਲਵਾਨ ਹੈ ਅਤੇ ਅਗਲੇਰੀ ਖੋਜ ਲਈ ਵੀ ਇਹ ਮੁੱਲਵਾਨ ਆਧਾਰ ਬਣ ਸਕਦੀ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਸੁਹਜਾਤਮਕਤਾ ਕੇਵਲ ਮਿੱਟੀ ਦੀਆਂ ਵਸਤਾਂ ਦੀ ਸਿੱਧੀ-ਸਾਦੀ ਬਣਤਰ ਵਿਚੋਂ ਹੀ ਨਹੀਂ ਉਪਜੀ ਸਗੋਂ ਇਸ ਪਿੱਛੇ ਕਈ ਤੱਤ ਲੁਕੇ ਪਏ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਮਿੱਟੀ ਦੀਆਂ ਵਸਤਾਂ ਨੂੰ ਸਿਰਜਣ ਵਾਲਾ ਕਲਾ ਦੇ ਸਿੱਧਾਂਤਾਂ ਅਤੇ ਕਲਾ ਦੇ ਛੇ ਅੰਗਾਂ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਕੇ ਕਿਵੇਂ ਆਪਣੀ ਕਲਪਨਾ ਦੀ ਉਡਾਰੀ ਨੂੰ ਕਲਾਤਮਕਤਾ ਅਤੇ ਸੁਹਜਾਤਮਕਤਾ ਦੇ ਸੁੰਦਰ ਪਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾਤਮਕ ਕਲਪਨਾ, ਬਾਰੀਕ ਸੋਚਣੀ ਨਾਲ ਮਿਲ ਕੇ ਹੀ ਨਵੀਂ ਸਮਰੱਥਾ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਮਿੱਟੀ ਨੂੰ ਅਮਲੀ ਰੂਪ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਬਹੁਤ ਹੀ ਨਾਜੁਕ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ਅਪਣਾਉਣਾ ਅਤੇ ਨਿਭਾਉਣਾ ਹਰ ਕਿਸੇ ਦੇ ਵੱਸ ਨਹੀਂ।

ਪੁਸਤਕ ਸੂਚੀ

- 11 ਸਿੰਘ, ਡਾ. ਹਰਜੀਤ; 2005, ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਲੋਕ ਕਲਾ, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ।
- 21 ਸਿੰਘ ਕੰਵਲਜੀਤ; 1992, ਲੋਕ-ਕਲਾ ਪੰਜਾਬ, ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ ਵਿਭਾਗ, ਸੂਚਨਾ ਅਤੇ ਪ੍ਰਸਾਰਣ ਮੰਤਰਾਲਿਆ, ਦਿੱਲੀ।
- 31 ਕੰਗ, ਕੁਲਬੀਰ ਸਿੰਘ; 1987, ਸਾਹਿਤ ਸਭਿਆਚਾਰ ਤੇ ਪੰਜਾਬ, ਲੋਕ-ਸਾਹਿਤ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ।
- 41 ਕਜ਼ਾਕ ਕ੍ਰਿਪਾਲ; 1999, ਕਿੱਤਾ ਸ਼ਬਦ ਕੋਸ਼, ਪਬਲੀਕੇਸ਼ਨ ਬਿਊਰੋ, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ।
- 51 ਚੰਨ, ਚੰਨਣ ਸਿੰਘ; 1988, ਪੰਜਾਬੀ ਲੋਕ ਕਲਾ: ਫੁਲਕਾਰੀ, ਖੋਜ-ਪ੍ਰਬੰਧ, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ।
- 61 ਚਮਨ, ਡਾ. ਸਰੋਜ; 1997, ਸੌਂਦਰਯ ਸ਼ਾਸਤਰ, ਪਬਲੀਕੇਸ਼ਨ ਬਿਊਰੋ, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ।
- 71 ਰੰਧਾਵਾ, ਡਾ. ਮਹਿੰਦਰ ਸਿੰਘ; 1960, ਪੰਜਾਬ, ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ, ਪੰਜਾਬ, ਪਟਿਆਲਾ।
- 81 ਅਗਨੀਹੋਤਰੀ, ਪ੍ਰਭੁਦਿਆਲ; 1987, ਪਾਤੰਜਲੀਕਾਲੀਨ ਭਾਰਤ, ਈਸਟਰਨ ਬੁੱਕ ਲਿੰਕਰਸ, ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ।
- 91 ਆਚਾਰੀਆ, ਡਾ. ਬਲਬੀਰ; 1991, ਰਿਗਵੇਦੀਯ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਕਾ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤਿਕ ਅਧਿਐਨ, ਵਿੱਦਿਆਨਿਧੀ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਨਈਂ ਦਿੱਲੀ।
- 101 ਆਵਸਥੀ, ਡਾ. ਸ਼ਸੀ; 1981, ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਭਾਰਤੀਯ ਸਮਾਜ, ਬਿਹਾਰ ਹਿੰਦੀ ਗ੍ਰੰਥ ਅਕਾਦਮੀ, ਪਟਨਾ।
11. Bhavani, Enakshi; 1969, *Decorative Designs and Craftsmanship of India*, D.B. Taraporevala Son's and Co. Bombay.
12. Bhattacharyya, D.C.; 1989, *Metamorphosis of a Central Asian Motif, Buddhist Iconography*, Tibet House, New Delhi.

